

KS. ANDRZEJ KOPICZKO

RYTUAŁ WARMIŃSKI
BISKUPA KRZYSZTOFA ANDRZEJA JANA SZEMBEKA
Z 1733 ROKU

WSTĘP

W kształtowaniu tożsamości każdego narodu dużą rolę odgrywa tradycja¹. Stąd w licznych dokumentach zarówno kościelnych, jak i świeckich pojawia się zachęta do zabezpieczenia tego, co ocalało. Sobór Watykański II analizując problemy liturgii dnia dzisiejszego poleca, aby przebadano znane z historii różne formy sprawowania kultu religijnego². Zgodnie z intencją tej zasady należałoby odnaleźć wkład poszczególnych narodów w rozwój kultu liturgicznego, ze szczególnym uwzględnieniem miejscowych zwyczajów. Chyba najwięcej interesującego nas materiału możemy znaleźć w agendach³ czy rytuałach⁴, koncentrujących życie Kościoła wokół sprawowania sakramentów, sakramentaliów, procesji i pogrzebów.

Po wynalezieniu sztuki drukarskiej niemal każda diecezja zabiegała o wydanie swoich ksiąg liturgicznych. Dlatego od XVI w. pojawiają się nowe agendy umieszczające lokalną tradycję. Oczywiście, wszystkie w jakimś stopniu są wzorowane na typicznej edycji rytuału wydawanego przez Stolicę Apostolską. Egzemplifikacją tego może być chociażby "Rytuał rzymski" /1614/ obowiązujący w całym Kościele, "Rytuał piotrkowski" przeznaczony dla prowincji kościelnej obejmującej kilka diecezji i rytuał biskupa Szembeka na Warmii.

Materiał źródłowy, jaki otrzymujemy z badań tych ksiąg, może posłużyć do odkrycia pewnych obrzędów liturgicznych i zwyczajów powstających na danym terenie.

Dotychczas badania nad agendami czy rytuałami prowadzili: W. Abraham⁵, M. Fulman⁶, J. Jungnitz⁷, W. Wrona⁸, W. Schenk⁹, M. Mikołajczyk¹⁰, Z. Zalewski¹¹, S. Dziwisz¹², A. Labudda¹³, M. Pisarszak¹⁴, H. Dubloss¹⁵, S. Lech¹⁶, S. Hołodek¹⁷ i Z. Wit¹⁸.

W wydawaniu agend i rytuałów znaczące miejsce miała również

Warmia. Wizytacje urzędowe przeprowadzane przez biskupów w XVI w. wykazały, że w powszechnym użyciu była "Agenda sine Benedictio-
nale Commune Agendorum Cuilibet Pastori Ecclesiae necessarium",
wydana w 1505, 1512 i 1520 r.¹⁹ Ze względów duszpasterskich i
praktycznych posługiwano się w niektórych kościołach agendami
niekompletnymi, zawierającymi tylko niektóre sakramenty. Ponie-
waż najczęściej w duszpasterstwie sprawowane były sakramenty
chrztu i małżeństwa, dlatego też celem ułatwienia wykonywanych
posług robiono tzw. agendy skrócone, zawierające obrzędy tylko
tych sakramentów.

Wystąpienie Marcina Lutra i protestantów dało nowy impuls
życia religijnego. Refleksja nad liturgią, zwyczajami i pewnymi
formami organizacyjnymi Kościoła przyniosła zmianę orientacji.
Stąd władze kościelne za główny cel swojej działalności uważały
ożywienie i pogłębienie życia religijnego oraz poprawę obyczajów.
Zachodziła też konieczność przebadania istniejących ksiąg i wpro-
wadzenia nowych ustaw.

Na Warmii tym problemom chciał sprostać kard. Stanisław
Heszjusz, a później jego koadiutor bp Marcin Kromer. Owocem pracy
duszpasterskiej bpa Kromera jest wydana w 1574 r. "Agenda sacra-
mentalia, ad usum Dioecesis Varniensis accommodata" i "Agenda
ceremonialia, ad usum Dioecesis Varniensis accommodata" w r.
1578²⁰.

W przedmowie do "Agenda sacramentalia" bp Kromer zwraca się
do duchowieństwa, aby stosownie do przepisów i poleceń Seboru
Trydenckiego, jak też i jego osobistych, objaśniano sakramenty
św. Komentarze miały ukazywać wiernym owoce i skutki tychże
sakramentów. Również zobowiązywał swoich kapłanów, aby objaśnia-
li obrzędy i ceremonie, jakie zwykle się sprawować w Kościele,
a przez to, by pobudzali lud do pobożności i szacunku wobec
świętych tajemnic. Pomocą miały też służyć zamieszczone w "Agen-
da sacramentalia" katechezy w języku łacińskim, polskim i nie-
mieckim²¹.

Księga ta swoją oryginalnością w układzie i sposobie opra-
cowania budziła i budzi zainteresowanie historyków liturgii.
Wokół niej powstało chyba najwięcej opracowań takich autorów,
jak: A. Kolberg²², A. Eichhorn²³, F. Hippler²⁴. Nawiązuje do

niej W. Wrona w swojej pracy na temat agend polskich²⁵. W ostatnich czasach "Agenda" Kromera została gruntownie opracowana przez W. Nowaka²⁶.

Po ukazaniu się księgi liturgicznej bpa Kromera wydawano następne pozycje. W r. 1616, a więc w dwa lata po wydaniu "Rytuału rzymskiego", swoją agendę do użytku diecezji wprowadził bp Rudnicki²⁷. Nie objęła ona jeszcze postulatów i norm zawartych w "Rytuale rzymskim". Rytuał akomodowano w Polsce po raz pierwszy do "Rytuału piotrkowskiego" w 1631 r. Na Warmii został włączony do rytuału bpa Radziejewskiego z 1682 r., ale - jak podaje W. Wrona i W. Nowak - "Rytuał piotrkowski" był wzorowany na agendzie Kromera powszechnie przyjętej w całej Polsce. Ostatecznie więc rytuał Radziejewskiego jest ściśle związany z agendą Kromera i niejako z niej wypływa.

Rytuał bpa Szembeka jest następną księgą liturgiczną Warmii kończącą okres akomodacji "Rytuału rzymskiego". W związku z tym opracowanie tego zagadnienia jest ważne i potrzebne do badania dziejów liturgii. Dotychczas jednak nikt nie podjął się tego zadania. H. Żochowski omawiając działalność bpa Szembeka na Warmii podaje tylko ogólne wiadomości dotyczące tego rytuału²⁸. W r. 1980 ukazała się praca A. Heinza "Muttersprachliche Gesänge in der ermländischen Agende von 1733"²⁹. Autor wykazuje, które pieśni kościelne niemieckie bądź polskie były wykorzystywane jako części składowe w liturgii obowiązującej w diecezji warmińskiej w okresie potrydenckim. Stanowi to wycinek wiedzy o rytuale bpa Szembeka. Zagadnienie to należałoby opracować.

Artykuł został zamknięty w dwóch rozdziałach. Pierwszy ukazuje proces opracowania nowej księgi liturgicznej. Dlaczego biskup podjął się edycji rytuału? Jakie czynności poprzedziły wydanie tej księgi i kim byli redaktorzy? Źródła stanowią przeważnie akta kurii biskupiej oraz akta wizytacji biskupich, obejmujące lata 1724-1726. Wszystkie źródła znajdują się w Archiwum Diecezji Warmińskiej w Olsztynie³⁰. Uwzględniono również ustawy synodu warmińskiego z 1726 r. i opracowania dotyczące historii tego regionu³¹.

Drugi rozdział obejmuje opis rytuału ze szczególnym zwróceniem uwagi na zakres języka ludowego i opracowanie muzyczne. Te

dwa zagadnienia ujęto obszerniej ze względu na ich znaczenie i oryginalny sposób przedstawienia w tej księdze.

W zakończeniu wyciągnięto wnioski ze wskazówek pastoralnych i duszpasterskich zamieszczonych w rytuale.

L. GENEZA RYTUAŁU Z 1733 ROKU

1. Biskup Szembek jako inicjator wydania nowego rytuału

Krzysztof Andrzej Jan Szembek urodził się 16 V 1680 r. Ojcem jego był Franciszek, kasztelan sanocki i kamieniecki, matką - druga żona Franciszka - Barbara Rupniewska. Miejscem urodzenia był najprawdopodobniej rodzinny majątek Słupów w powiecie miechowskim. Po ukończeniu edukacji domowej pod kierunkiem pedagoga Michała Plechowakiego, skończył "artes liberales" na Akademii Krakowskiej. Następnie wyjechał na studia za granicę.

Karierę rozpoczął od pracy w kancelarii królewskiej w 1700 r. jako zwykły pisarz. Uzyskane później godności kościelne, jak: kanonikat przemyski, krakowski, kustodia łowicka, scholasteria sandomierska oraz epactwo miechowskie /1702-1706/ wskazują na charakter kościelny jego kariery. W czasie pełnienia urzędu sekretarza kancelarii królewskiej /1710-1712/ dopełnił studiów filozoficzno-teologicznych na Uniwersytecie krakowskim uzyskując tytuł doktora³².

Drugim etapem jego działalności kościelnej te rządy na stolicach biskupich w diecezji chełmskiej /1712-1718/ i przemyskiej /1718-1722/³³. Na Warmię bp Szembek został powołany przez króla Augusta II, gdy jego poprzednik, bp Potocki, 6 XII 1722 r. otrzymał nominację na stanowisko arcybiskupa gnieźnieńskiego³⁴. Faktycznie rządy na Warmii bp Szembek objął dopiero 29 XI 1724 r. otrzymawszy wcześniej nominację od papieża Benedykta XIII³⁵.

Swoją działalność duszpasterską na Warmii zgodnie ze zwyczajem swoich poprzedników³⁶, rozpoczął od wizytacji generalnej³⁷. W tej diecezji, już od dawna, utrwalona była stara tradycja odbywania częstych wizytacji biskupich. Konieczność jej wynikała z pewnego niebezpieczeństwa sąsiedztwa protestanckiego, które zagrażało - jak podkreślali biskupi - nie tylko w czasie reforma-

cji, ale także później. Na dalszą motywację podjęcia wizytacji wpłynęło obniżenie poziomu życia moralnego i dezorganizacja życia kościelnego po licznych wojnach, które dotknęły Warmię³⁸.

Przyczyną, która skłoniła bpa Szembeka do przeprowadzenia wizytacji, było przede wszystkim pragnienie poznania diecezji oraz zebranie materiałów na synod, o którego odbyciu myślał, zanim przybył na Warmię³⁹.

Wizytacja ta odbyła się w drugim półroczu 1725 r. i pierwszym 1726 r. Biskupowi dostarczyła doskonałego materiału, jeżeli chodzi o ustalenie zasad administrowania sakramentów św. i ustalenie praktycznych wskazówek duszpasterskich. Zarys zarządzeń odnośnie do sprawowania sakramentów św. widoczny jest już w liście pasterskim z 10 XI 1724 r. skierowanym do wiernych i duchowieństwa przed objęciem rządów⁴⁰.

Następną sprawą, która wyłoniła się w trakcie wizytacji, był problem ujednoczenia sposobu sprawowania sakramentów św. Duchowni korzystali z różnych rytuałów wydawanych poprzednio w tej diecezji. Przykładowo protokoły z wizytacji dekanatów: Lidzbark, Dobre Miasto i Jeziorany z 1726 r. podają, że w parafii Krekole /Krekollensis/ w użyciu były dwie agendy - ceremonialna i mniejsza - do sakramentu namaszczenia chorych⁴¹. W parafii Ignalin /Reimerswaldensis/ używano trzech agend /protokołów nie podaje jakich/⁴²; w parafii Kraszewo /Reichenbergensis/ też trzech: nova, antiqua i parva⁴³. W parafii Rogóż /Roggenhausen/ korzystano z agendy Szymona Rudnickiego, z agendy kard. Radziejowskiego i z mniejszej, do sakramentu namaszczenia chorych⁴⁴. W parafii Orzechowo /Nosberg/ korzystano z dwu agend - dużej i małej. W tym protokole zaznaczono, że nie używa się rytuału "antiquum"⁴⁵.

Poza tym rytuałów w diecezji było za mało, a te, z których korzystano były w złym stanie⁴⁶. Od ostatniej edycji dużego rytuału dla Warmii, którym była agenda kard. Radziejowskiego, minęło 40 lat. W tym okresie były wydane małe agendy /rytuały/ przez biskupów - Zbąskiego i Szembeka, ale te nie obejmowały wszystkich sakramentów i sakramentaliów⁴⁷.

Dlatego też, już w dwa lata po objęciu rządów na Warmii, na synodzie diecezjalnym, który odbył się w lipcu 1726 r. bp Szembek

połecić opracować nowy rytuał⁴⁸. W przedmowie do tego rytuału /8 VIII 1733 r./ zaznacza, że "pasterska troska i urząd biskupa wymaga, aby podjąć się ujednoczenia Służby Bożej, ponieważ jak wszyscy są czymś jednym w ciele, którym jest Kościół, tak też i wszyscy jednym i tym samym sposobem sakramenty powinni sprawować"⁴⁹.

Osobami odpowiedzialnymi za opracowanie nowego rytuału uczynił dwóch uczestników synodu, Gaspra Simonisa i Franciszka Herra, znanych liturgistów w diecezji⁵⁰. Dzieło, które wyszło spod ich rąk, biskup nakazał przyjąć w całej diecezji warmińskiej i sambijskiej. Jednocześnie zniósł dawne agendy biskupów - Kromera i Rudnickiego, oraz inne starsze, które były w użyciu w tej diecezji, a które już wcześniej odwołano licznymi dekretami biskupów⁵¹.

2. Postanowienia synodu warmińskiego z 1726 r. w sprawie edycji nowego rytuału

Przygotowaniem do przeprowadzenia synodu diecezjalnego było odbycie wizytacji generalnej przez biskupa i delegatów. Duży wkład wnieśli też proboszczowie, którzy swoje wnioski i propozycje przedkładali na konferencjach dekanalnych. Zgromadzony w ten sposób materiał dziekani przedstawili na konferencji przedsynodalnej, która odbyła się w kwietniu 1726 r. w Lidzbarku z udziałem kapituły katedralnej⁵².

Biskup zwołał synod diecezjalny na dzień 14 VII 1726 r. do kościoła parafialnego w Lidzbarku⁵³. W przedmowie do kleru określił cel synodu: "poprawa obyczajów, ożywienie i pogłębienie życia religijnego, usunięcie wykroczeń u duchownych oraz odnowienie i umocnienie Służby Bożej w tejże diecezji"⁵⁴.

Uchwały synodalne zawierają się w 33 konstytucjach, które dzielą się na 125 paragrafów. Odnośnie do sprawowania sakramentów św. synod wypowiedział się w dziesięciu konstytucjach /VI-XV/⁵⁵.

Synod nakazuje patrzeć duchowieństwu i wiernym na sakramenty jako na "widzialne i namacalne" znaki wszechmocy i łaski Bożej, dane przez Zbawiciela Kościołowi. Jednocześnie przypomina kanon

Soboru Trydenckiego mówiący, że: "jeśli kto sądzi, że nie wszystkie sakramenty Nowego Przymierza zostały ustanowione przez Chrystusa Pana naszego ... nbw". Dlatego też duszpasterze mają obowiązek tłumaczyć wiernym znaczenie sakramentów, aby przez to pobudzić wiernych do pragnienia ich przyjęcia⁵⁶.

Kapłani mają obowiązek udzielać sakramentów św. nie żądając za to zapłaty, według słów Zbawiciela: "kto pragnie, niech przyjdzie, i który chce, niech weźmie wodę życia darmo" /Ap 22, 17/. Wolno jednak szafarzowi przyjąć dobrowolne ofiary. Nie wolno mu zaniedbywać udzielania sakramentów osobom proszącym pod groźbą najcięższych kar⁵⁷.

A. Chrzest święty

Synod nakazuje, aby dziecko chrzcić jak najszybciej po urodzeniu, nie czekając, aż zacznie odróżniać ojca i matkę.⁵⁸ Miejscem przeznaczonym do udzielania chrztu jest kościół, nie zaś domy prywatne /oprócz naglących wypadków/⁵⁹. W ustawach uwzględniono dezyderat Warmii, zgodnie z którym domagano się, by każda wieś miała swoją akuszerkę. Kandydatkę na pełnienie tego urzędu mają wybrać władze miejskie w mieście, a na wsi sołtys wspólnie z wiernymi. Proboszcz ma obowiązek pouczyć, jak należy ważnie chrzcić dziecko w niebezpieczeństwie śmierci. Dziecko tak ochrzczone ma być - według zwyczaju innych diecezji - przyniesione do kościoła, w odpowiednim czasie, celem uzupełnienia ceremonii i nadania imienia jakiegoś świętego⁶⁰. Rodzicami chrzestnymi nie mogą być heretycy⁶¹.

Po udzieleniu chrztu proboszcz lub jego zastępca ma obowiązek wpisać imię ochrzczonego, imiona jego rodziców i rodziców chrzestnych do księgi metrykalnej⁶². Synod powołując się na kanon Soboru Trydenckiego mówiący, że: "jeśli ktoś twierdzi, że chrzest który został udzielony przez heretyków w imię Ojca i Syna, i Ducha Świętego z uczynioną intencją, którą czyni Kościół, nie jest prawdziwym chrztem ... nbw", nakazuje uznawać za ważny każdy chrzest, niezależnie od godności osoby udzielającej⁶³.

B. Bierzmowanie

Bierzmowanie wyciska znak na duszy chrześcijanina, daje łaski i siły potrzebne do jawnego wyznawania swojej wiary. Dlatego też przystępujący do sakramentu bierzmowania mają być należycie przygotowani przez odpowiednie nauki⁶⁴. Synod przestrzega przed powtórным przyjmowaniem przez nie uświadomionych tego sakramentu⁶⁵.

C. Eucharystia

Sakrament Eucharystii ustanowiony przez Zbawiciela dla okazania ludowi Jego miłości leczy nasze słabości, jest zadatkem przyszłego błogosławieństwa, jest także pamiątką męki Chrystusa⁶⁶. Eucharystii należy się nieustanna i nigdy nie wygasająca cześć. Mówiąc o świętości Eucharystii i pożytku, jaki niesie przyjmującym duszom, synod oparł się na nauca św. Augustyna, św. Chryzostoma i Cyryla Aleksandryjskiego. Powołując się na Sobór Laterański IV, przypomniał wiernym o obowiązku przystąpienia przynajmniej raz w roku do tego sakramentu⁶⁷. Troską zaś duszpasterzy powinno być zachęcanie wiernych do częstszego przyjmowania Eucharystii, szczególnie w większe święta i uroczystości⁶⁸. Wierni mają przyjmować komunię św. w swojej parafii i od swoich proboszczów lub wikariuszy. Natomiast, gdyby przebywali poza własną parafią, mogą przyjąć od kapłanów, którzy otrzymali licencję od proboszcza na udzielenie komunii św. tym osobom. Okres spełnienia obowiązku rozciąga się od niedzieli Męki Pańskiej do II niedzieli po Wielkanocy⁶⁹. Osobom zaniedbującym się w wypełnianiu tego synod nakazał zabronić wchodzenia do kościoła i pozbawił je chrześcijańskiego pogrzebu. W zakresie zaś kar świeckich stosowano karę pieniężną - gdyby zaniedbujący nie okazał oznak poprawy⁷⁰. Oczywiście, przystępujący do tego sakramentu muszą być w stanie łaski uświęcającej, czyli po uprzednim przystąpieniu do spowiedzi.

Osobom złączonym węzłem małżeńskim synod nakazuje, aby przed i po przystąpieniu do komunii św. jeden lub dwa dni, jeśli nie

więcej, powstrzymywali się od korzystania z praw małżeńskich⁷¹.

Post eucharystyczny rozpoczyna się od północy. Komunikujący nie mogą w tym samym dniu uczestniczyć w ucztach i zabawach, ale powinni nawiedzać kościół i rozważać dobrodziejstwa płynące z przyjęcia Boga do swego serca⁷².

Ze specjalną czcią ma być niesiony Najświętszy Sakrament do chorych. Kapłan ma być ubrany w komżę i stułę. Najświętszy Sakrament należy nieść w przyzwoitym, zakrytym naczyniu pod welonem lub baldachimem. Gdzie jest to możliwe, kapłana winien poprzedzać kościełny lub ministranci ubrani w komże, niosący zapalone świece oraz chorągwie, proporce i dzwoneczki. Wskazane jest też, aby w takich procesjach uczestniczyli wierni, a szczególnie bractwa kościelne, adorując Boga poprzez śpiewanie psalmów i hymnów eucharystycznych⁷³.

Jeżeli kapłan zostanie wezwany do odległego miejsca, winien się tam udać pieszo lub konno bez uroczystego wyposażenia, przechowując Eucharystię w złotej lub jedwabnej tkaninie, w szkatułce /"capsula"/ z dzwoneczkiem zawieszanej na szyi⁷⁴.

Tych, którzy wzywają kapłana do chorego, należy upominać, aby sypialnia była czysta, na stole winien znajdować się czysty obrus, zapalone świece i krzyż⁷⁵.

Nie należy udzielać komunii św. chorym pozbawionym świadomości. Gdyby jednak kapłan przybył, powinien, postawiwszy puszkę na stole przyklęknąć, pomodlić się ze zgromadzonymi, a następnie powstawszy, udzielić zamkniętą puszką błogosławieństwa. Chorym w takim stanie należy jednak udzielić komunii św., gdyby zachodziła obawa, że dłuższe zwlekanie może pozbawić ich przyjęcia wiatyku na godzinę śmierci⁷⁶.

Podczas mszy św. kapłan winien przyjmować do swego serca Pana, jak przyjęła Go Matka Boska przez Wcielcnie i po zdjęciu z krzyża. Dlatego też każdy kapłan ma odprawić przynajmniej krótkie przygotowanie z traktatu kard. Bony "De sacrificio Missae". Sprawujący ofiarę mszy św. mają ściśle dostosować się do przepisów zamieszczonych w rubrykach⁷⁷.

W sprawie uczestnictwa wiernych we mszy św. niedzielnej i świątecznej obowiązują przepisy synodalne bpa Marcina Kromera, zwana pospolicie Kirchen - gang⁷⁸.

Procesje z Najświętszym Sakramentem mogą odbywać się tylko w święta i oktawę Bożego Ciała, w święto patrona kościoła lub założyciela zakonu czy jakiegoś świętego danego zgromadzenia kanonizowanego przez Kościół rzymski, w święto Matki Bożej, szczególnie tam, gdzie znajdują się Jej bractwa, w czasie nabożeństwa do Męki Pańskiej. Jest to zgodne z "Breve" Innocentego X z 20 IV 1645 r. i innymi deklaracjami Świętej Kongregacji Obrzędów⁷⁹. Synod zwraca uwagę, by procesja Bożego Ciała odbywała się w jak największym porządku oraz w podniosłym nastroju religijnym⁸⁰. Dlatego proboszcz lub rektor kościoła wcześniej porozumie się z władzami miejskimi lub z sołtysem wsi, w jaki sposób urządzać ją jak najdoskonalej. Proboszczowie przypomną również wiernym, że za udział w procesji eucharystycznej w sam dzień Bożego Ciała i oktawę można uzyskać odpusty nałożone przez papieży Urbana IV, Klemensa V, Marcina V i Eugeniusza IV⁸¹.

D. Pokuta

Synod przypominał o podwójnej władzy święceń i jurysdykcji, potrzebnej do ważnego rozgrzeszania. Każdy więc kapłan musi otrzymać od biskupa ordynariusza aprobatę na słuchanie spowiedzi. Według Soberu Trydenckiego tę aprobatę muszą posiadać także zakonnicy przebywający na terenie diecezji⁸². Biorąc pod uwagę fakt, że każdy spowiednik jest w trybunale pokuty lekarzem, sędzią i nauczycielem, synod nakazuje, aby kapłani swoją wiedzę czerpali od nauczycieli i z książek pilnie czytanych. Kapłan powinien biegle rozpoznawać, co jest grzechem, a co nim nie jest, powinien także znać przypadki zarezerwowane papieżowi i biskupowi, cenzury i zasady o świadczeniu restytucji⁸³. Następnie synod poucza, jakie dawać nauki penitentom znającym złość popełnionych grzechów, zuchwałym, rozwiązłym, zmysłowym i małoduszny⁸⁴. Aby sam kapłan godnie sprawował sakrament pokuty, musi - według słów św. Bonawentury - "słuszny porządek zachować, by najpierw o własne, następnie o cudze sumienie troszczył się"⁸⁵. Poza tym synod przypominał o obowiązku zachowania tajemnicy spowiedzi św. i karze depozycji za nieprzestrzeganie tego⁸⁶.

Spowiedź powinna odbywać się w kościele w konfesjonale. Nie wolno spowiadać w zakrystii bez ważnego powodu⁸⁷.

Spowiadający się kapłani nie powinni przystępować do tego sakramentu w albie i stule, gdyż są one oznakami niewinności⁸⁸.

E. Namaszczenie chorych

Sakramentu namaszczenia chorych należy udzielać osobom znajdującym się w niebezpieczeństwie śmierci, powstałym z przyczyn naturalnych i wewnętrznych, jak: ciężka choroba, zatrucie, wrzody itp.⁸⁹ Nie należy zaś udzielać, gdy istnieje przypuszczenie, że może wystąpić niebezpieczeństwo śmierci z przyczyn zewnętrznych, jak: od miecza, od pocisku w czasie wojny, następnie dzieciom chorym umysłowo /które nie miały "lucida intervalla"/, publicznym grzesznikom, lichwiarzom, publicznym konkubinariuszom, uprawiającym nierząd, a także tym, o których wiadomo, że są w grzechu śmiertelnym i nie dają oznak pokuty⁹⁰. Osobom pogryzionym przez wściekłe psy można udzielić tego sakramentu. Należy jednak, dla bezpieczeństwa i powagi sprawowanych obrzędów, przyjmującego w tym stanie związać, by nie poturbował szafarza, nie znieważył samego sakramentu i nie wyrządził szkody otoczeniu⁹¹.

Zakonnicy mogą udzielać sakramentu namaszczenia chorych, Eucharystii, pokuty, małżeństwa tylko za ważnym pozwoleniem proboszcza. Inaczej zaciągają "ipso facto" ekskomunikę zastrzeżoną Stolicy Apostolskiej⁹².

Synod zobowiązał również proboszczów do częstszego odwiedzania chorych⁹³.

F. Kapłaństwo

W nauce o sakramencie kapłaństwa synod zwraca uwagę na samą świadomość decyzji wstępowania do stanu kapłańskiego. Biskupowi zwołującemu synod znane były przypadki zbyt pochopnego i nierozważnego wstępowania do stanu duchownego zakończone porzuceniem szaty duchownej i daniem zgorszenia⁹⁴. Każdy przeto kandydat,

zanim przyjmie święcenia, powinien sprawdzić i utwierdzić się w swoim przekonaniu przez odbycie rekolekcji i złożenie egzaminu przed biskupem lub jego delegatem. Ma poza tym przedstawić także świadectwo nauczyciela lub dziekana o dotychczasowym nienagannym sposobie życia⁹⁵.

Przy okazji synod przypomina istotne oznaki przydatności kandydatów do kapłaństwa. Są nimi:

1. Skłonność i przywiązanie do kultu Bożego. Posłuszeństwo i uległość Kościołowi okazywana już od najmłodszych lat; 2. Czy jest pouczony o przymiotach i kwalifikacjach, jakich stan duchowny wymaga: zdelność do zdobycia wiedzy, prawość, dobre obyczaje, posłuszeństwo; 3. Czy jest gorliwy w trosce o zbawienie dusz i pomnożenie chwały Bożej; 4. Czy przełożony, skąd pochodzi, nie sprzeciwia się temu; 5. Czy ma radosne usposobienie. Czy nie przystępuje z konieczności, bowiem Pan miłuje radosnego dawcę⁹⁶.

Na koniec synod przytacza szczegółową konstytucję papieża Innocentego XII odnośnie do postępowania przy badaniu przydatności kandydatów do kapłaństwa.

G. Małżeństwo

Przy sakramencie małżeństwa synod przypomina najważniejsze zasady stosowane w Kościele powszechnym, jak i na Warmii:

1. Zaręczyny mają być dokonywane w obecności proboszcza lub jego zastępcy⁹⁷.
2. Przed zaręczynami kandydaci do małżeństwa winni być poddani egzaminowi z podstawowych prawd wiary⁹⁸.
3. Według nauki wcześniejszych synodów szczególną ostrożność należy zachować przy zawieraniu sakramentu małżeństwa przez cudzoziemców i ludzi prowadzących koczowniczy tryb życia. Zapowiedzi w takich wypadkach należy wygłosić w parafii, w której chcą pozostać na stałe⁹⁹. Gdy małżeństwo zawierane jest między osobami z różnych parafii, należy w obu parafiach głosić zapowiedzi, małżeństwo zaś może być zawarte albo wobec proboszcza narzeczonego, albo wobec proboszcza narzeczonej¹⁰⁰.
4. Według dekretów Soboru Trydenckiego synod zobowiązał, aby nie

- błogosławić małżeństwa wcześniej niż po trzech zapowiedziach¹⁰¹.
5. Prawo zabrania również, aby narzeczony mieszkał pod jednym dachem z narzeczoną, nawet gdyby tego domagało się zarządzanie wspólnym majątkiem. W takich przypadkach nupturienci powinni szybko zawrzeć związek małżeński¹⁰².
  6. Biorąc pod uwagę dobre potomstwa, synod przypomina kobietom w stanie błogosławionym, aby unikały w ostatnich miesiącach, przed urodzeniem, ciężkich prac fizycznych, ciągłych sprzeczek i gwałtownych kłótni. Jeżeli proboszcz nie może załagodzić tych sprzeczek i kłótni między małżonkami, ma prawo wezwać do pomocy władze miejskie lub podać skłóconych do sądu przez instygatora diecezjalnego /oczywiście w przypadkach koniecznych/¹⁰³.
  7. Wreszcie synod powołując się ponownie na Sobór Trydencki przestrzega władców i panów kierujących się w życiu żądzą otrzymania bogactwa lub pomnożenia dziedzictwa przed zmuszaniem do małżeństwa swoich poddanych. Postępujący w ten sposób podlegają "ipso facto" karze klątwy¹⁰⁴.

W konstytucji XIX "De sacramentalibus et functionibus ecclesiasticis" synod nakazuje, aby obrzędy ustanowione w celu wyrzucenia szatana oraz w obronie zdrowia duszy i ciała za pomocą błogosławieństwa Bożego, były sprawowane zgodnie z przepisami liturgicznymi¹⁰⁵.

Następnie w paragrafie 67 tejże konstytucji zaznacza, że w użyciu diecezji są jeszcze rytuały kard. Radziejewskiego i wcześniejsze, nie odpowiadające wymogom duszpasterskim. Dlatego bp Szembek w trosce o jedność kultu Bożego w różnych czynnościach i obrzędach postanawia wydać nowy, poprawnie zredagowany¹⁰⁶. Odpowiedzialnymi za to uczynił "Jaśnie Oświeconych i Najczcigodniejszych Gaspra Simonisa, rektora kościoła w Krośnie i Franciszka Herra, dziekana sambijskiego, prepozyta Królewca i kanonika kolegiaty debromiejskiej"¹⁰⁷.

3. Gasper Simonis i Franciszek Herr jako redaktorzy rytuału

Biskup Szembek podejmując na synodzie diecezjalnym decyzję opracowania nowego rytuału, powołał do pracy redakcyjnej kanoników kapituły dobromiejskiej - Gaspra Simonisa i Franciszka Her-
ra¹⁰⁸.

Gasper Simonis urodził się 6 I 1660 r. w Lidzbarku¹⁰⁹.
1 IX 1676 r. wstąpił do Seminarium Duchownego w Braniewie¹¹⁰.
Uzyskawszy odpowiednią formację intelektualną, duchową i dusz-
pasterską 19 XII 1682 r. przyjął święcenia diakonatu a 6 I
1684 r. święcenia kapłańskie. Bezpośrednio po święceniach zos-
tał skierowany do pracy duszpasterskiej w diecezji jako wika-
riusz parafii: Barczewo, Biskupiec i Olsztyn. Po pięciu latach
pracy, 23 X 1689 r., obejmuje funkcję sekretarza kapituły from-
borskiej, a w 1697 zostaje mianowany archiprezbiterem w Orne-
cie¹¹¹. W tym czasie bp Załuski, doceniając głęboką wiedzę Gas-
pra Simonisa; powołuje go wraz z dwoma kanonikami kolegiackimi
i trzema księżmi zakonnymi na egzaminatorów kandydatów na bene-
ficja parafialne¹¹².

W r. 1715 rezygnuje ze swojej parafii i przenosi się do
Krosna, gdzie piastuje urząd prepozyta. W 1717 r. zostaje kano-
nikiem dobromiejskim. Zmarł 13 IV 1733 r. w Krośnie i tam zos-
tał pochowany¹¹³.

Franciszek Herr urodził się w Braniewie. Seminarium Duchow-
ne ukończył także w Braniewie i 3 IV 1705 r. otrzymał święcenia
kapłańskie. Posługę duszpasterską w diecezji rozpoczął jako wi-
kariusz katedry fromborskiej. W 1712 r. został proboszczem w Lu-
bominie a w 1721 r. w Królewcu¹¹⁴. Po pięciu latach pracy w Kró-
lewcu objął urząd dziekana w Dobrym Mieście oraz w r. 1733 pro-
boszcza kolegiaty dobromiejskiej. Zmarł w Dobrym Mieście 22 VI
1747 r.¹¹⁵. Ufundował beneficium o męce Pańskiej. W 1736 r. za-
łożył Bractwo Najświętszego Serca Jezusowego w Głotowie¹¹⁶.
Swoją bogatą bibliotekę ofiarował kolegiacie dobromiejskiej¹¹⁷.
Franciszek Herr opracował także bogate ceremonie na synod diece-

zjalny w Lidzbarku.

Jak wynika z danych biograficznych, obaj kanonicy byli znani w diecezji jako ludzie świątli. Sam bp Szembek w przedmowie do rytuału wypowiada się o nich jako o kapłanach znających się dobrze na obrzędach świętych i przepisach Kościoła, odznaczających się zaufaniem do biskupa, przywiązaniem do Kościoła i miłością jedności¹¹⁸. F. Hipler określa ich jako doskonałych liturgistów¹¹⁹.

II. OPIS RYTUAŁU I JEGO UKŁAD

1. Opis rytuału i jego wydanie

Rytuał bpa Szembeka zachował się w wielu egzemplarzach w bibliotekach, księgozbiorach parafialnych, a nawet u osób indywidualnych¹²⁰. Księgę tę opisuje także Estreicher i inni autorzy encyklopedyczni¹²¹.

Składa się on z dwóch części, z których każda ma swoją kartę tytułową i osobną numerację stron. Wymiary wynoszą 200 x 290 mm. Oprawa obciągnięta jest ciemnobrązową skórą. Na grzbiecie znajduje się napis złotymi literami: RITUALE // SACRAMENTORUM, na okładce zaś wycięty krzyż. Rytuał został wydrukowany na papierze czerpanym¹²². Teksty liturgiczne pisane są drukiem czarnym, rubryki zaś czerwonym. Krój czcionek należy zaliczyć do antykwy K. Garamonda¹²³. Cechy charakterystyczne pisowni w rytuale są następujące: litera "s" posiada dwie formy, łacińską "s" i gotycką "ſ". Wyraz "et" pisany raz literami, innym razem przez "et" lub "et", spójnik "que" /pol. "i"/ dodany do innego wyrazu pisany jest w skrócie "-q," lub "-q̄".

Teksty w języku niemieckim wydrukowane są czarnym pismem gotyckim. W miejscach dialogu między kapłanem a wiernymi zdania, które wypowiada kapłan, są oznaczone przez znak "X"; zdania, które wypowiadają wierni - przez "R".

Na pierwszej stronie jest umieszczony napis: RITUALE // SACRAMENTORUM, // AC ALIARUM ECCLESIAE // CEREMONIARUM // Ex

Rituali Romano jussu PAULI V. Pontifi- // cis Maximi edito, tum Rudnicianso et Radsie- // jowsciano, ad uniformem Ecclesiae et Cleri // Warmiensis et Sambiensis usum. // AUTHORITY // Celsissimi Sacri Romani Imperii Principis Illustrissimi ac // Reverendissimi Domini // D. CHRISTOPHORI, ANDRAE // JOANNIS // Comitibus in Szupow // SZEMBEEK, // Dei et Apostolicae Sedis Gratia Episcopi Var- // miensis et Sambiensis, Terrarum Prussiae // Praesidis; // Tum Synodali Ordinatione concinnatum. //

Na dole tej strony podane jest miejsce i rok wydania: BRUNSBURGAE // Typis Collegii Societatis JESU, // Anno MDCCXXXIII. Po drugiej stronie pierwszej kartki, u góry jest napis: IN STEMA // Celsissimi Sacri Romani Imperii Principis, // Illustrissimi Reverendissimi Locum Ordinarii. Poniżej tego jest umieszczony herb bpa Szembeka. Pod herbem znajdują się cztery wersety w języku łacińskim:

Principis ante Rosam Mystes cognoscit agenda,
In terris haec est Mystica nonne Rosa?
Ergo ne dubites, quod sint in flore Rubricae,
Ver plenum sacro fert Rosa terna choro.

Następne 9 kart nie włączone do ogólnej paginacji tomu zawierają: przedmowę bpa Szembeka skierowaną do kapłanów diecezji warmińskiej, datowaną 8 VIII 1733 r.; spis treści pierwszej części; kalendarz rzymski; tabelę świąt ruchomych w latach od 1733 do 1765. Następnie od strony 1 do 175 znajduje się właściwy tekst rytuału części sakramentalnej. Sygnatura biegnie według schematu A, A₂, A₃; B, B₂, B₃; ... do V₃. Między każdą kartą oznaczoną literą z numerem "3" a kartą z następną literą alfabetu jest karta bez oznaczenia. Stronę 175 kończy kalofon: Finis Primae Partis Ritualis, de Sacramentis.

Pierwszą część od drugiej oddziela czysta strona. Druga część rytuału rozpoczyna się kartą tytułową: ALTERA PARS // RITUALIS, // DE CAEREMONIIS // ECCLESIASTICIS; // UTPOTE; // DE BENEDICTIONIBUS, // PROCESSIONIBUS, // ET EXORCISMIS. // Pod tytułem widnieje herb bpa Szembeka z napisem wokoło.

U dołu podane miejsce i rok wydania: BRUNSBURGAE // Typis Collegii Societatis JESU, // Anno Domini // MDCCXXXIII.

Na odwrocie karty tytułowej są dwa cytaty. Pierwszy cytat stanowi słowa św. Grzegorza Wielkiego, skierowane do św. Augustyna, misjonarza Anglii: "S. Gregorius Augustino Anglorum Episcopo. C. Novit. Dia: 12, Novit Paternitas tua Romanae Ecclesiae consuetudinem. Sed nihi placet, ut quicquid sive in Romana, sive in Gallicana, sive in qualibet Ecclesis invenisti, quod plus omnipotenti Deo possit placere, solícite eligas". Drugi cytat pochodzi z 86 listu św. Augustyna: "S. Augustinus Epist. 86, Et c. In his. Dis: 11. In his rebus, de quibus nihil statuit Divina scriptura, mos populi Dei, et instituta majorum, pro lege habenda sunt. Et sicut praevariacatores Divinarum legum, ita contemptores Ecclesiasticarum consuetudinum coercendi sunt"¹²⁴.

Następna karta nie wliczona do ogólnej paginacji drugiej części rytuału podaje spis treści. Od strony 1 do 398 "biegnie" właściwy tekst rytuału, części zwanej ceremonialną. Ostatnie pięć kartek bez paginacji zawierają teksty: "pro feria sexta parasceves RESPONSORIA". Sygnatura biegnie według tego samego schematu, co w części sakramentalnej, a oznaczona jest małymi literami, w przeciwieństwie do części pierwszej, od a, a₁... do ... z₃; następnie podwójnymi literami małymi, od aa, aa₁... do ... zz₃; i podwójnymi, od aaa, aaa₁... do ... eee₃.

Rytuał zawiera notację muzyczną, drukowaną czarną farbą na czerwonej pięciolinii.

2. Układ rytuału

Cały rytuał, podobnie jak i poprzednie agendy, składa się ze wstępu, części sakramentalnej i ceremonialnej oraz z dodatku. Wstęp obejmuje:

1. List pasterski bpa Szembeka dotyczący opracowania i wydania oraz rozpowszechniania rytuału po diecezji.
2. Indeks zawartości pierwszego tomu.
3. Kalendarz świąt stałych.
4. Tabelę świąt ruchomych /od 1733 do 1765 r./.

Część sakramentalna obejmuje:

1. Przepisy ogólne o sprawowaniu sakramentów św.

2. Chrzest święty:

a/ objaśnienia pastoralne i teologiczne /materia, forma, szafarz, chrzest dzieci, rodzice chrzestni, czas i miejsce chrztu, oleje święte i ich przechowywanie/,

b/ obrzędy chrztu

- dzieci
- dorosłych
- dopełnienie ceremonii po chrzcie z wody
- gdy szafarzem jest biskup
- poświęcenie wody chrzcielnej extra Sabbatum Paschae et Pentacostes.

3. Pokuta:

a/ aspekt pastoralny i teologiczny /sposób sprawowania sakramentu pokuty/.

b/ sposób rozgrzeszania

- z ekskomuniki w zakresie zewnętrznym
- z ekskomuniki już po śmierci
- z suspensy i interdyktu.

4. Eucharystia:

a/ aspekt pastoralny i teologiczny,

b/ obrzędy komunii św.,

- udzielanie komunii św.
- komunie św. wielkanocna
- komunie św. chorych.

5. Namaszczenie chorych:

a/ aspekt pastoralny i teologiczny,

b/ obrzędy

- udzielanie sakramentu namaszczenia chorych
- siedem psalmów pokutnych
- litania do Wszystkich Świętych
- o odwiedzeniu i pieczy nad chorymi
- sposób wspierania konających
- polecenie Bogu duszy umierającego.

6. Pogrzeb katolicki:

a/ aspekt pastoralny i teologiczny /komu nie należy udzielać pogrzebu kościelnego/

b/ obrzędy

- Officium defunctorum krótsze /ex usu Provinciae huius/
- Officium defunctorum
- egzekwie, gdy nie ma ciała zmarłego w 3, 7, 30 dzień po pogrzebie i w rocznicę śmierci
- pogrzeb dzieci.

7. Małżeństwo:

- a/ aspekt pastoralny i teologiczny,
- b/ obrzędy
  - udzielanie sakramentu małżeństwa
  - błogosławieństwo młodej męzatki
  - błogosławieństwo kobiety po porodzie.

8. Katechezy /w języku łacińskim, niemieckim i polskim/:

- a/ o małżeństwie,
- b/ o Eucharystii.

9. Kanony penitencjalne.

10. Przypadki zarezerwowane Stolicy Apostolskiej:

- a/ w bulli "Coenae Domini",
- b/ inne rezerwy papieskie,
- c/ ekskomuniki zarezerwowane papieżowi.

11. Przypadki zarezerwowane biskupowi miejsca.

A. D r u g a część, zwana ceremonialna, zawiera:

1. Błogosławieństwa - reguły ogólne.
2. Poświęcenie wody.
3. Poświęcenie owsa na święto św. Szczepana.
4. Poświęcenie wina na święto św. Jana ewangelisty.
5. Poświęcenie złota, mirry i kadzidła na Epifanię.
6. Poświęcenie świec poza świętem Oczyszczenia NMP /2 lutego/.
7. Poświęcenie domów w Wielką Sobotę.
8. Poświęcenie domów w innym czasie.
9. Poświęcenie miejsca.
10. Poświęcenie nowego domu.
11. Poświęcenie łoża małżeńskiego.
12. Poświęcenie nowych okrętów.
13. Poświęcenie owoców.
14. Poświęcenie pątników pielgrzymujących do miejsc świętych.
15. Poświęcenie pątników po powrocie.

16. Poświęcenie potraw, szczególnie na Wielkanoc.
17. Poświęcenie jajek.
18. Poświęcenie chleba.
19. Poświęcenie nowych owoców.
20. Poświęcenie czegokolwiek do jedzenia.
21. Poświęcenie olejów /zwykłe, simplicis/.
22. Poświęcenia zarezerwowane biskupowi lub osobom mającym jego pełnomocnictwo.
23. Poświęcenia obrusów kościelnych.
24. Poświęcenie korporaków.
25. Poświęcenie tabernaculum lub puszek do przechowywania Najświętszego Sakramentu.
26. Poświęcenie nowego krzyża.
27. Poświęcenie obrazu IHS, BMV i innych świętych.
28. Obrzęd poświęcenia i położenia pierwszego kamienia pod budowę nowego kościoła, dokonywany przez kapłana mającego pozwolenie biskupa.
29. Obrzęd poświęcenia nowego kościoła albo kaplicy publicznej, gdzie będzie sprawowana msza św.
30. Rekoncyliacja kościoła zbeszczeszczonego, jeśli jeszcze nie był poświęcony przez biskupa.
31. Obrzęd poświęcenia nowego cmentarza dokonywany przez kapłana delegowanego przez biskupa.
32. Rekoncyliacja cmentarza, gdzie nie był zbeszczeszczony kościół.
33. Poświęcenie chleba i wody przeciwko niebezpieczeństwu ognia w święto św. Agaty.

H. Procesje

1. Aspekt pastoralny.
2. Procesja w niedzielę, według starego rytu prowincji.
3. Procesja w święto Oczyszczenia NMP.
4. Procesja w Środę Popielcową.
5. Litania do Wszystkich Świętych.
6. Poświęcenie palm i procesja w Niedzielę Palmową.
7. Czwartek Wieczny Pańskiej

C. Triduum Paschale.

1. Czwartek Wieczerzy Pańskiej.
  - a/ lamentacje proroka Jeremiasza,
  - b/ modlitwa proroka Jeremiasza,
  - c/ rozgrzeszenia publicznych pokutników w dzień Wieczerzy Pańskiej,
  - d/ o konsekracji i złożeniu Hostii do grobu,
  - e/ o obnażeniu i obmyciu ołtarza,
  - f/ o obrzędzie uroczystego obmycia nóg w Wielki Czwartek.
2. Wielki Piątek, dzień śmierci Chrystusa.
3. Wielka Sobota:
  - a/ poświęcenie ognia, paschału i wody.
4. Niedziela Zmartwychwstania:
  - a/ otwarcie grobu,
  - b/ procesja,
  - c/ wprowadzenie nowo poświęconych olejów krzyżna św. do kościoła.
5. Procesja i nabożeństwo w święto św. Marka ewangelisty:
  - a/ antyfony błagalne /wstawiennicze/ ze swoimi wersetami i modlitwami,
  - b/ litania do imienia Jezusa,
  - c/ litania do B. Maryi Dziewicy.
6. Święto Wniebowstąpienia Pana.
7. Święto Ześłania Ducha Świętego.
8. Święto Trójcy Świętej.
9. Uroczystość Bożego Ciała:
  - a/ procesja.
10. Wniebowzięcia NMP:
  - a/ poświęcenia ziół,
  - b/ procesja.
11. Procesja za wiernych zmarłych.
12. Procesje poza rozporządzeniem:
  - a/ o uproszenie deszczu,
  - b/ o uproszenie pogody,
  - c/ o odpędzenie nawałnicy /tempestatum/,
  - d/ o błogosławieństwo w czasie biedy i głodu,
  - e/ w jakiegokolwiek potrzebie,

- f/ modlitwy w procesji dziękczynnej,
 g/ procesja z przeniesieniem świętych relikwii
13. Przypadki, w których cmentarze i ołtarze powinny być konsekrowane lub rekuncyliowane.
  14. Sposób okadzenia w nieszporach.
  15. Ingres nowego arcybiskupa lub biskupa.
  16. Wprowadzenie nowego proboszcza albo beneficjaty.
  17. Modlitwy przeciwko czarom i wzywaniu złych duchów = czarno-księstwu.
  18. O egzorcyzmach zabezpieczających przed demonami.
  19. Wzory dokonywania zapisów parafialnych.
  20. Melodie do Psalmu 94 w:
    - a/ Boże Narodzenie, Obrzezanie Pańskie, Epifanię,
    - b/ Zmartwychwstanie P. J., okres Wielkanocy i o świętych,
    - c/ Wniebowstąpienie P. J. i Zesłanie Ducha Świętego,
    - d/ święto Trójcy Świętej, Boże Ciało, Święto Krzyża św.,
 święto Przemienienia Pańskiego, święto św. Wawrzyńca
 i Wniebowzięcie NMP,
    - e/ święto św. Jana Chrzciciela,
    - f/ Nawiedzenia NMP, Narodzenie NMP, Poczęcie NMP, Wszystkich
 Świętych, św. Marcina, nawrócenie św. Pawła, św. Marii
 Magdaleny, Anny - matki Maryi i innych niewiast /kobiet/
 świętych,
    - g/ Zwiastowanie NMP, MB Śnieżnej oraz od niedzieli Siedem-
 dziesiątnicy do niedzieli Męki Pańskiej w święto dedy-
 kacji kościoła,
    - h/ św. Michała Archanioła, Oczyszczenie NMP, o Apostołach,
 Męczennikach, Wyznawcach, Dziewicach i w Niedziele per
 annum,
    - i/ w Officium ferialnym per annum.
  21. Męka Pana Jezusa według czwartej Ewangelii z zapisem nuto-
 wym:
    - a/ w Niedzielę Palmową,
    - b/ w Wielki Wtorek,
    - c/ w Wielką Środę,
    - d/ w Wielki Piątek /in Parasceva/ śmierci Pańskiej.
  22. Rekuncylacja palek, korporałów i ręczników po ich umyciu.

D. Dodatek

Responsoria na:

1. Wielki Piątek - śmierć Chrystusa:

a/ "Sepulto Domino".

b/ "Ecce quomodo moritur justus".

3. Języki ludowe w rytuale

Agendy polskie wydawane w XVI w. posiadały już pewne elementy obrzędów w języku narodowym. I tak, agendy wrocławskie z 1499 i 1510 r. miały teksty w języku ludowym /niemieckim/ przy obrzędach małżeństwa¹²⁵. Agenda krakowska z 1514 r. zawierała w niektórych obrzędach język polski i niemiecki, m.in. przy sakramencie małżeństwa¹²⁶.

Agendy wydawane w okresie reformacji nie umieszczają tekstów w języku ludowym. Łączyło się to ze zwyczajem wprowadzenia go przez braci odłączonych. W XII i XIII w. waldensi i albigensi żądali używania języka ludowego. Nabożeństwa ich polegały na odczytaniu Biblii i wygłoszeniu kazania w języku ojczystym¹²⁷. wiklefici i husyci tłumaczą także Biblię¹²⁸. Protestantyzm wprowadził język niemiecki do rytuału, katechizmów i Pisma św.¹²⁹. Reformacja ta oddziaływała także na duchowieństwo katolickie, które coraz częściej stosowało języki ludowe w nabożeństwach, sakramentach św. i sakramentaliach, bez zatwierdzenia Kościoła. Stąd też najwyższa władza kościelna musiała zająć autorytatywne stanowisko wobec tego problemu. Na Soborze Trydenckim, na sesji XXII, w konstytucji 8 wydano zakaz używania języka ludowego, jednocześnie polecając, by duszpasterze pouczali wiernych o sprawowanych misteriach, przed lub w czasie mszy św., przez celebransa lub innych, którzy uczestniczą w ofierze św. Szczególnie to polecenie odnosiło się do sprawowania Eucharystii w niedziele i święta¹³⁰.

Rozporządzenie to Sobór Trydencki ujął w kanonie 9, mówiąc: "Jeśli ktoś będzie mówił, że [...] całą Mszę świętą należy sprawować w języku ludowym... nbw." ¹³¹.

Uchwały tego soboru stały się przeszkodą do wydrukowania

agendy lwowskiej w języku polskim¹³².

Ale już w 1574 r. Marcin Kromer, koadiutor kard. Hozjusza, wydaje swoją agendę, w której używa się dość obszernie języka polskiego¹³³. Przy sakramencie chrztu jest siedemnaście miejsc, gdzie uwzględniono język ludowy obejmujący pytanie co do stwierdzenia udzielonego już sakramentu chrztu w nagłej potrzebie, płci, imienia, zgody rodziców chrzestnych na podawanie dziecka do chrztu, katechezę, modlitwę Pańską, Pozdrowienie anielskie i Wierzę w Boga¹³⁴.

Podczas komunii św. agenda stosowała język polski przy odmawianiu spowiedzi powaszechnej, formuły przed pedaniem Eucharystii i w katechezie o zgodności świętych postaci. Sakrament pokuty, poza formułą rozgrzeszenia, odbywał się w języku polskim. Liturgia namaszczenia chorych zawierała katechezę i pytania skierowane do chorego o wiarę w języku ojczystym. Modlitwy przy łożu umierającego były prawie wszystkie w języku polskim. Liturgia sakramentu małżeństwa przewidywała stosowanie języka narodowego w ośmiu wypadkach plus katecheza¹³⁵.

Agenda wydana w Krakowie w 1591 r. ułożona przez Hieronima Powodowskiego utrzymywała, ustalony przez agendę Kromera, zakres języka polskiego w obrzędach, z wyjątkiem małych zmian¹³⁶.

Agenda bpa Rudnickiego wydana w 1616 r. dla diecezji warmińskiej, wzorując się na agendzie Kromera, zawiera także język polski w ramach ustalonych przez poprzednika¹³⁷.

Na synodzie piotrkowskim w 1621 r. zebrani biskupi gnieźnieńscy, uwzględniając potrzeby i zwyczaje ludowe, zarządzili, aby obok tekstu łacińskiego w nowym wydaniu rytuału umieszczone w języku polskim i niemieckim zapytania przy chrzcie św. i słowa zgody małżeńskiej w liturgii sakramentu małżeństwa¹³⁸. Konstytucje synodalne przejrzała Święta Kongregacja Tłumaczeń Soboru Trydenckiego, a papież Grzegorz XV zatwierdził¹³⁹. Należy więc uważać, że papież uwzględnił możliwość wprowadzenia, w niektórych wypadkach, języka polskiego i niemieckiego do rytuału. Prymas polski Jan Wężyk promulgując "Rytuał piotrkowski" odezwą z 15 III 1631 r. zaznacza, że wydany dla Polski "Rytuał rzymski" zachowuje: "pobożne, chwalebne i starożytnie" zwyczaje prowincji. Z obszernego zakresu języka ludowego w liturgii sakramentów św.

agendy Kromera, Powodowskiego i innych mniejszych agend do "Rytuału piotrkowskiego" weszły tylko niektóre formy przy udzielaniu chrztu św. i przy zawieraniu małżeństwa¹⁴⁰. Zgodne więc to było z podjętymi uchwałami synodu piotrkowskiego.

Rytuał kard. Radziejowskiego, wydany na Warmii w 1682 r., przyjął formę "Rytuału piotrkowskiego"¹⁴¹. Stąd też zakres języka ludowego pozostał ten sam.

Rytuał bpa Szembeka, wydany w celu ujednoczenia liturgii w diecezji warmińskiej i sambijskiej, używa języka ludowego w obrzędach sakramentu chrztu św. i małżeństwa, zgodnie z zarządzeniem synodu piotrkowskiego¹⁴². Nawiązuje więc do poprzednich rytuałów wydawanych w Polsce i na Warmii po r. 1631.

Przy sakramencie chrztu św. weszły w języku polskim i niemieckim, oprócz języka łacińskiego, pytania skierowane do dziecka we drzwiach kościoła. Są to: "Czego żądasz od Kościoła Bożego? - Wiary" /Was begrestu von der Heiligen Kirchen? - Den Glauben/; "Wiara coć dawa? - Żywot wieczny" /Was gibt dir der Glaub? - Das ewige Leben/; oraz pouczenie: "Jeśli chcesz do żywota wnieść, choway przykazania: Będiesz miłował Pana Boga twego ze wszystkiego Serca twego, y ze wszystkiew dusze twoiej, y ze wszystkiew myśli twoiej, a bliźniego swego, jako siebie samego" /Wilstu in das Leben eingehen so halte die Gebott: Du solst Gott lieben von ganzen deinem Herzen, von ganzer Seelen, von ganzem deinem Gemüth, und deinen Nechsten als dich selbst/¹⁴³. Następnie, przy chrzcielnicy, w języku ludowym jest wyrzeknięcie się złego ducha; kapłan pyta: "Odrzekasz się ducha złego? - Odrzekam" /Widersagstu dem Teuffel? - Ich widersag/; "Y wszystkich spraw jego? - Odrzekam" /Und allen seinen Werken? - Ich widersage/; "Y wszelkiew pychy jego? - Odrzekam" /Und aller seiner Hoffarth? - Ich widersage/¹⁴⁴. Wyznanie wiary: "Wierzysz w Boga Ojca wszechmogącego, stwórcy nieba y ziemi? - Wierzę" /Glaubstu in Gott Vatter allmächtigen Schöpffer Himmels und der Erden? - Ich glaub/; "Wierzysz w Jezusa Chrystusa Syna Jego jedynego Pana naszego, narodzonego, y umęczonego. - Wierzę" /Glaubstu auch in Jesum Christum seinen einigen Sohn, unsern Herren der geboren und gelitten. - Ich glaub/; "Wierzysz w Ducha świętego, święty Kościół powszechny, Świętych obcowanie, grzechów odpuszczenie, zmartwychwstanie, żywot wieczny. - Wierzę" /Glaubstu an den Heiligen Geist,

eine Heilige allgemeine Christliche Kirche, die Gemeinschaft der Heiligen, Vergebung der Sünden, Auferstehung des Fleisches, und ein ewiges Leben? - Ich glaub/; Chcesz być ochrzczon? - Chcę", /Wilstu getauffet werden? - Ja ich will/¹⁴⁵.

W liturgii sakramentu małżeństwa, w języku ludowym, kapłan stawia pytania, modlitwy zaś odmawia po łacinie. Na wstępie, po zapytaniu o imiona, zwraca się pojedynczo do obojga: "Masz dobrą a nie przymuszoną wolą y postanowiony umysł, tę [N], którą tu przed sobą widzisz, za małżonkę sobie pojąć? - Mam. [N] nie ślubowałeś ktorey inszey wiary małżeńskiej? - Nie ślubowałem" /Ist es nun dein freuer ungeswungener oder ungenöthigter Will, und deine wollbedachte Meinung, diese [N] hie gegenwertig, für dein Eheliches Weib anzunehmen? - Ja. [N] Hastu auch einer anderen ehliche Treu zugesagt? - Nein/¹⁴⁶. Następnie przy składaniu przysięgi małżeńskiej: "Mow za mną. Ja [N] za małżonkę: y ślubujęć miłość, wiarę, y uczciwość małżeńską: a iż cię nie opuszczę aż do śmierci. Tak mi pomóż Panie Boże wszechmogący w Trojcy jedyny y wszyscy Święci /Sprich mir nach. Ich [N] nemme dich [N] mir zu einem ehelichen Weibe: und gelobe dir die Lieb, die Treu, und die Ehre: dich auch nicht zu verlassen, bis uns der Todt scheidet: so war als mir Gott helffe, und alle seine liebe Heiligen/¹⁴⁷. Po złożeniu przysięgi kapłan zwraca się do obecnych: "Was, którzy się temu przysłuchacie, bioreę na świadectwo, jeśliby go kiedy było potrzeba, abyscie ie o dobrowolnym y porządnim tego małżeństwa skończeniu wydali" /Ihr die allhier gegenwertig send, nemme ich an zum Zeugnis: auf das, so es Etwan vonnöthen wäre, ihr Zeugen senn nöcht, dass diese gegenwertige Ehe, zwischen diesen Personen vollkomentlich vollzogen, und von der Kirchen befestiget sen worden/¹⁴⁸.

Do rytuału bpa Szembeka weszły także katechezy w języku łacińskim, polskim i niemieckim: "O świętości Małżeństwa, nauka"¹⁴⁹ i "O świętości Ciała Bożego, nauka"¹⁵⁰.

W bardzo małym zakresie wprowadzono język ludowy do obrzędów otwarcia /odsłonięcia/ grobu w Niedzielę Zmartwychwstania Chrystusa. Kapłan biorąc do ręki krzyż, podnosił go i ukazywał wiernym mówiąc lub śpiewając: "Chrystus surrexit". Po odpowiedzi chóru: "Mala nostra textit, et quos sic dilexit, hos ad coelis vexit.

Kyrie eleison". Kapłan ponownie intonował, ale już w języku polskim lub niemieckim: "Christus zmartwych wstał jest" /Christus ist erstanden/, a chór odpowiadał: po polsku lub po niemiecku /Von der marter alle/. W czasie procesji śpiewano po polsku pieśń: "Królowo w niebieskim raju" lub w języku niemieckim /"Königin in dem Himmelreich"/¹⁵¹.

W czasie wniesienia procesyjnego olejów krzyżna św. do kościoła w Niedzielę Zmartwychwstania, śpiewano werset: "Christus zmartwych wstał jest" albo /Christus ist erstanden/. Przy wejściu do kościoła śpiewano kantyk: "Królowa w niebieskim raju" /lub Königin in dem Himmelreich"/¹⁵².

4. Opracowanie muzyczne

Śpiew liturgiczny był przedmiotem dyskusji na Soborze Trydenckim, w czasie XXII sesji, poświęconej nadużyciom w sprawowaniu mszy św. "Decretum de reformatione" wymaga, aby w kościele powstrzymano się od muzyki świeckiej i niestosownej oraz od tego wszystkiego, co nie przystoi Kościołowi, który jako dom Boży ma być domem modlitwy¹⁵³.

We wprowadzeniu do zreformowanego po Soborze Trydenckim "Rituale Romanum" z 1614 r. papież Paweł V domaga się, aby wszyscy synowie Kościoła "constituto Rituali in sacris functionibus utantur; et ab eis probatas usus antiquitatis statuit, inviolate observent"¹⁵⁴. Edycja ta posiada melodie gregoriańskie, ale nie podaje przepisów o konieczności ich stosowania w całym Kościele, co pozwala wnioskować, że nie wykluczono lokalnych tradycji chóru gregoriańskiego¹⁵⁵.

Z tej możliwości zapewne skorzystali redaktorzy "Rytuału piotrkowskiego". Zamieszczone w nim nuty nie są całkowicie zgodne z melodią rzymską znajdującą się w mszale, pontyfikale, antyfonarzu i graduale¹⁵⁶.

Należałoby w tym miejscu także dodać, że "Rytuał rzymski" z 1628 r. nie ma jeszcze nut¹⁵⁷. Fulman zaś w swojej pracy zaznacza, że "Rytuał piotrkowski" posiada znacznie więcej śpiewów aniżeli rzymski, gdyż oprócz tych, które wchodzą w zakres rytuału,

zamieszcza jeszcze kilka zaczerpniętych z gradułu i antyfonarza, jak: "Lamentacje Jeremiasza proroka" na Wielki Tydzień, "formulae tonorum Psalmi XCIV ad invitatoria festorum", pasje wielkotygodniowe oraz "intonationes Antiphonarum de quibusdam Sanctis". Poza tym zawiera jeszcze śpiewy na uroczystości posiadające u nas charakter ściśle prowincjonalny, jak np.: procesje niedzielne, rezurekcja, procesje dni krzyżowych, Boże Ciało itd.¹⁵⁸

Śpiewy umieszczone w rytuale Szembeka należą do chorałów gregoriańskich. Zapisu dokonano za pomocą nut kwadratowych, które bardzo często łączą się w neumy¹⁵⁹. Nuty są wypisane na czteroliniowej nutownicy /wyjątek stanowi zapis na pięciolinii Pasji i dodatku/, w trzech odstępach między liniami. Przy analizie można zauważyć, iż występują trzy typy melodii gregoriańskich: sylabiczny /bardzo rzadko/, neumatyczny i melizmatyczny¹⁶⁰. Zastosowany jest także klucz "C"¹⁶¹ i znak pomocniczy zwany zwiastunem /"custos"/¹⁶². Linie są oznaczone kolorem czerwonym a nuty czarnymi.

Rytuał ten oprócz przejętych melodii z "Rytuału piotrkowskiego" zatrzymał inne, pochodzące ze starszych rytuałów diecezjalnych¹⁶³.

Teksty i ich zapisy nutowe są prawie identyczne jak w rytuale kard. Radziejowskiego. Wyjątki stanowią inne śpiewy responsorium podczas procesji Bożego Ciała. Na pierwszej stacji, po odczytaniu Ewangelii, śpiewa się "Tantum ergo Sacramentum" /w rytuale Radziejowskiego: "Immolabit haedum"/; na drugiej stacji - "Pania Angelicus sit pania hominum" /Radz. "Respexit Elias"/; na trzeciej stacji - "O vere digna Hostia" /Radz. "Misit ma"/ i na czwartej¹⁶⁴ stacji - "Oramus Domine conditor inclyte" /Radz. "Melchisedech"/. W rytuale Radziejowskiego umieszczono także melodie antyfon: a/ na niedzielę Zmartwychwstania Pana przed Matutinum - "Surrexit Dominus de sepulchro"; b/ na święto św. Michała - "Princeps gloriosissime"; c/ św. Franciszka - "Hic wir despiciens mundum"; d/ św. Marcina - "Beatum Pontificem"; e/ św. Sebastiana - "Sanctae Sebastiane"¹⁶⁵.

Poza tym rytuał Szembeka zawiera zapis nutowy melodii, zgodnie z rytuałem Radziejowskiego.

A. Wielki Tydzień

Elementem charakterystycznym Wielkiego Tygodnia jest śpiewanie Pasji. Tekstem słownym Pasji są opisy męki Pańskiej według czterech ewangelistów. Ewangelia św. Mateusza była śpiewana w Niedzielę Palmową /Mt 26,2-27,62/; św. Marka w Wielki Wtorek Mk 15,1-15,46/; św. Łukasza w Wielką Srodę /Łk 22,1-53/ i św. Jana w Wielki Piątek /J 18,1-19,42/¹⁶⁶.

Na Wielki Czwartek Wierzerzy Pańskiej przepisane są "Lamentacja proroka Jeremiasza" z zapiskiem nutowym¹⁶⁷, w Wielką Sobotę zaś po trzeciej lekcji śpiewa się modlitwę tegoż proroka¹⁶⁸.

Następnie podane są melodie krótkich ustępów /Tropi/ śpiewanych w ciemnej Jutrznii, w Wielki Czwartek, Wielki Piątek i Wielką Sobotę - "Jesu Christe, qui passurus ad venisti propter nos"; "Qui propheticę proministi, ero mors tua o mors"; "Qui expansis in cruce manibus, traxisti omnis ad te saecula". W Wielką Sobotę, zamiast trzeciego wersetu, śpiewa się "Vita in ligno moritur, infernus ex morsu expoliatur"¹⁶⁹.

Na Wielki Piątek podane są melodie antyfon: "Ecce lignum crucis", improperii "Popule meus, qui feci tibi", antyfony "Crucem tuam adoramus Domine", hymnu "Cruх fidelis inter omnes" oraz podczas przeniesienia Najświętszego Sakramentu do Ciemni "Recessit Pastor noster" /"Ecce quomodo moritur iustus" et "Sepulte Domino"/¹⁷⁰.

Na Wielką Sobotę rytuał posiada zapis nutowy wersetu "Lumen Christi" śpiewanego podczas poświęcenia ognia i paschału oraz melodie "Exultet" przy poświęceniu źródła /"fontis"/, melodię prefacji i litanii do Wszystkich Świętych¹⁷¹.

Na Niedzielę Zmartwychwstania Pańskiego podana jest melodia antyfony "Gloria Tibi Trinitas, aequalis una Deitas, et ante omnis saecula, et nunc, et in perpetuum" do Psalmu śpiewanego przy grobie Jezusa. Następnie responsorium "Cum Rex gloriae", która intonuje kapłan, ukazując Najświętszy Sakrament wyjęty z grobu. W czasie procesji chór wraz z ludem śpiewa "Surrexit Christus hodie" /pieśń ta może być śpiewana w języku ludowym/¹⁷²

B. Inne śpiewy w roku liturgicznym

Na święto Wniebowstąpienia Pańskiego, Zesłania Ducha Świętego i Trójcy Świętej zamieszczone są melodie responsoriów i antyfon. Podczas procesji Bożego Ciała uwzględniono nuty do wersetów śpiewanych po odczytaniu poszczególnych Ewangelii / "ut supra" /.

Ten schemat /antyfony i responsoria/ utrzymuje się przy dokonywaniu zapisu nutowego w obrzędach procesji na środę Popielcową, uroczystości NMP /in die Purificationis Beate MV/.

Rytuał bpa Szembeka w obrzędach procesji podaje melodię antyfony "Asperges me", która poprzedza pokropienie wiernych przed wyruszeniem procesji. Melodia ta jest inna na niedzielę Męki Pańskiej i na Niedzielę Palmową; w okresie od niedzieli Zmartwychwstania do niedzieli Zesłania Ducha Świętego śpiewa się antyfonę "Vidi aquam" z własną melodią¹⁷³; następnie zapis nutowy responsorium "in Processionibus", od niedzieli Trójcy Świętej do adwentu i w okresie po oktawie epifanii do Siedemdziesiątnicy¹⁷⁴.

Poza tym podane są melodie w "Ordo Exequiarum" i "Officium defunctorum"¹⁷⁵ oraz melodie "formulae Tonorum Psalmi XCIV", różne zależnie od okresu liturgicznego¹⁷⁶.

W dodatku do rytuału znajdują się melodie responsoriów z Wielkiego Piątku "Sepulto Domino" i "Ecce quomodo moritur iustus", rozpisane na głosy: superius, tenor, altus i Bassus¹⁷⁷.

ZAKOŃCZENIE

W artykule ukazano rolę rytuału biskupa Krzysztofa Szembeka w dziejach liturgii na Warmii, w XVIII w. Jest to ważny okres, choćby ze względu na sytuację, w jakiej znalazł się Kościół lokalny po wprowadzeniu "Rytuału rzymskiego". Niemal każda diecezja miała swoje księgi liturgiczne uwzględniające miejscowe tradycje i zwyczaje. Papież Paweł V promulgując nowy rytuał nakazał, aby wszystkie diecezje uzgodniły swój ryt z rytym rzymskim. W praktyce miały to być dosłowne przedruki. Biskup Szembek z jed-

nej strony oparł się na "Rytuale rzymskim", z drugiej zaś uwzględnił tradycję miejscową, jak: użycie języka ludowego, śpiew pieśni kościelnych, podanie melodii, skrócony obrzęd pogrzebu oraz katechezy o sakramencie Eucharystii i małżeństwa.

Umiejętne połączenie tego co rodzime i bliskie z treściami nowymi, podanymi przez Kościół powszechny, sprawiło, że rytuał bpa Szembeka stał się wzorem dla późniejszych rytuałów warmińskich bpa Krementza¹⁷⁸ i bpa Kallera¹⁷⁹.

Doniosłą rolę w tym przedsięwzięciu odegrali także redaktorzy - Gasper Simonis i Franciszek Herr. Powołani przez biskupa do opracowania nowej księgi liturgicznej nie odrzucili tradycji, lecz ją podtrzymali. Trafność wyboru podstawy i wzorca odnowy oraz ujednoczenie liturgii lokalnej znamionuje ich jako ludzi o dużym wyczuciu kultu Bożego i jako doświadczonych duszpasterzy.

W okresie akomodacji rytu rzymskiego do rytu poszczególnych Kościołów lokalnych zauważa się proces ograniczania do minimum języka ojczystego. Było to zgodne z poleceniem Stolicy Apostolskiej, jednakże nie zawsze wpływało korzystnie na rozwój życia religijnego u wiernych. Redaktorzy rytuału Szembeka wprowadzili taki zakres języka ludowego, jaki był potrzebny do czynnego udziału wiernych w liturgii, uwzględniając go w dialogach i pouczeniach udzielanych przed sakramentami. Wierni przystępujący do danego sakramentu mogli z pełną świadomością wyrazić wolę jego przyjęcia. Liturgia zaś stawała się rzeczywiście kultem, w którym mieli udział nie tylko kapłani, ale i cały lud wierny. Ponieważ Warmię zamieszkiwała ludność posługująca się językiem polskim i niemieckim, mądrość duszpasterską okazał biskup, nakazując umieścić w tym samym zakresie formuły w obu językach.

Doniosłe znaczenie dla ożywienia życia religijnego ma śpiew. Rytuał bpa Szembeka uwzględnia zarówno śpiew liturgiczny, na który składają się psalmy zaczerpnięte z Pisma św., jak również śpiew pieśni ludowych wykonywanych w języku ojczystym. Takie elementy ludowe znajdujemy w rezurekcji w uroczystość Zmartwychwstania Pańskiego, w procesji przed niedzielną mszą św., w okresie wielkanocnym podczas uroczystego wniesienia olejów krzyżma św., w procesji dni krzyżowych i Bożego Ciała oraz na cmentarz. Śpiewy włączone na stałe do oficjalnej liturgii przyczyniały się do bar-

dział czynnego udziału wiernych w sprawowanych obrzędach. Podanie zaś melodii zapisanej za pomocą nut posłużyło też ujednoliceniu śpiewów w poszczególnych parafiach.

Pouczenia pastoralne są bardzo rzeczowe, ujmujące główne problemy duszpasterskie. Na czoło wysuwa się nakaz skierowany do proboszczów i ich współpracowników, by chętnie udzielali sakramentów św. proszących, o ile ci spełniają warunki określone przez Kościół.

Do obowiązków proboszcza należy także pouczanie wiernych o godności i ważności sakramentów św. w życiu chrześcijanina. Pierwszym i najpotrzebniejszym sakramentem jest chrzest św. Uwzględniając tradycję Warmii i postanowienia synodu z 1726 r. rytuał nakazuje chrzcić dziecko "ut priusquam sciat nominare patrem et matrem". Następnie przypomina rodzicom o obowiązku wychowania chrześcijańskiego dziecka. Wiele wątpliwości u duszpasterzy budziła sprawa chrztu dorosłych, chorych umysłowo i obłąkanych oraz heretyków. Rytuał bpa Szembeka i w tym względzie podaje konkretne wyjaśnienia.

Rozwój życia łaski w duszy chrześcijanina dokonuje się za pośrednictwem sakramentów św. Rozumiał to doskonale bp Szembek, polecając duszpasterzom, aby zachęcali wiernych do częstsze przyjmowania komunii św., niż jest to nakazane przez Kościół.

Lekarstwem na ludzkie słabości jest sakrament pokuty. W nim dokonuje się nawrócenie grzesznika i pojednanie z Bogiem. Rytuał szczególnie podkreśla rolę spowiednika w doprowadzeniu penitenta do żalu i wyznania grzechów. Kapłan - według księgi liturgicznej - winien pełnić rolę lekarza dusz, który potrafi rozpoznać chorobę i zastosować odpowiednie lekarstwo.

Rytuał wiele uwagi poświęca biednym, opuszczonym i chorym. Proboszczom przypomina o obowiązku nawiedzania ich i wspomagania zarówno materialnie, jak i duchowo. Pociągą w strapieniu i chorobie jest Eucharystia. Do zadań kapłana należy więc zanoszenie komunii św. proszącym, o ile sami nie mogą przybyć do kościoła. Ludzi obłożnie chorych winien ponadto polecić w modlitwie Bogu i namaścić olejami św.

Przysięgę małżeńską składają sobie narzeczeni na całe życie. Odpowiedzialność za wypowiedane słowa wymaga rzetelnego przygoto-

wania się do tego sakramentu. Dlatego obowiązkiem proboszcza jest najpierw zbadanie, czy nupturiencki nie są związani jakimiś przeszkodami. Gdy stwierdzi, że narzeczeni mogą zawrzeć związek małżeński, ma pouczyć ich o godności tego sakramentu i o obowiązkach, jakie nakłada na nowożeńców.

Rytuał bpa Szembeka posiada też dwie katechezy. Zaczernięte z agendy Marcina Kromera mówią o świętości, owocach i skutkach sakramentu Eucharystii i małżeństwa. Oparte zaś na Piśmie św. i nauce Ojców Kościoła były decydującym elementem wpływającym na świadomy udział przyjmujących te sakramenty.

Obrzędy są zwięzłe i przejrzyste. Brak w nich powtórzeń i zbytecznych gestów. O pewnej doskonałości struktury sakramentów świadczyłoby i to, że poza drobnymi, mniej istotnymi zmianami, zachowała się ona do czasów Soboru Watykańskiego II.

Na wiele elementów tej liturgii zwrócono uwagę po ostatnim soborze. Są nimi: pouczenia skierowane do rodziców i chrzestnych przed udzieleniem chrztu., komunie św. wiernych w czasie mszy św. po spożyciu Ciała i Krwi Pańskiej przez kapłana, a nie po zakończeniu liturgii; pouczenia i słowa otuchy skierowane do penitenta przed spowiedzią; doniosłość sakramentu namaszczenia chorych dla ludzi ogarniętych niemocą; połączenie sakramentu małżeństwa i pogrzebu z mszą św.; udział wiernych w procesji związanej z zanieśieniem Eucharystii do chorego.

PRZYPISY

¹ A. S z y f e r. "Zwyczaj, obrzędy i wierzenia Mazurów i Warmiaków. Olsztyn 1975 s. 9; T. S w a t. "Polska pieśń patriotyczna na Warmii w latach 1772-1939". Olsztyn 1982 s. 7; J a n P a w e ł II. "Przemówienie podczas wizyty w siedzibie Organizacji Narodów Zjednoczonych do Spraw Oświaty, Nauki i Kultury /UNESCO/ w dniu 2 czerwca 1980". W: "Poznać człowieka w Chrystusie, Jan Paweł II o godności ludzkiej". Częstochowa 1983 s. 196 n.

² Konstytucja o liturgii świętej "Sacrosanctum Concilium" Soboru Watykańskiego II. Art. 21-23.

³ S. C h o d y ń s k i. "Agendy polskie. W: "Encyklopedia

Kościelna". Pod red. M. Nowodworskiego. T. 3. Warszawa 1900 s. 71 n. /dalej cyt.: EKN/.

- 4 S. C h o d y ń s k i. "Rytuały polskie". EKN t. 24 s. 1 n.
- 5 "Zawarcie małżeństwa w pierwotnym prawie polskim". Lwów 1925.
- 6 "Rytuał rzymski a piotrkowski. Kraków 1896.
- 7 "Die breslauer Ritualien". Breslau 1902.
- 8 "Dzieje rytuału piotrkowskiego". "Polonia Sacra" 4:1951.
- 9 "Liturgia sakramentów świętych". Pod red. W. Schenka. T. 1-2. Lublin 1962-1964.
- 10 "Dzieje liturgii sakramentu chorych w Polsce do czasu wydania rytuału piotrkowskiego". W: "Studia z dziejów liturgii w Polsce". Pod red. bpa H. Rechowicza i ks. W. Schenka. T. 2. Lublin 1976.
- 11 "Święto Bożego Ciała w Polsce do wydania rytuału piotrkowskiego". W: "Studia" t. 1. Lublin 1973; t e n ż e. "Komunia św. wier-nych w Polsce w okresie reformacji trydenckiej". Lublin 1979 /mps - Arch. KUL/.
- 12 "Agenda Hieronima Powodowskiego z 1591 roku". Kraków 1967 /mps - Archiwum Papieskiego Instytutu Liturgicznego w Krakowie/.
- 13 "Liturgia Dnia Zadusz nego w Polsce do wydania Rytuału piotrkowskiego w świetle ksiąg liturgicznych." W: "Studia" t. 1; t e n ż e. "Liturgia pogrzebu w Polsce do wydania rytuału piotrkowskiego". Lublin 1979 /mps - Arch. KUL/.
- 14 "Błogosławienie pokarmów wielkanocnych w Kościele na Zachodzie do wydania rytuału rzymskiego /1614/. W: "Studia" t. 2.
- 15 "Rozwój historyczny wspólnotowego charakteru liturgii sakramentu pokuty". Lublin 1975 /mps. - Arch. KUL/; t e n ż e. "Dzieje sakramentu pokuty w Polsce do wydania rytuału piotrkowskiego". Lublin 1980 /mps - Arch. KUL/.
- 16 "Geneza agendy lwowskiej z 1564 roku". Lublin 1975 /mps - Arch. KUL/.
- 17 "Sakrament chrztu, bierzmowania i Eucharystii w diecezji wileńskiej w XVI-XVIII w." Lublin 1980 /mps - Arch. KUL/.
- 18 "Liturgia sakramentu bierzmowania w Polsce do recepcji reformy trydenckiej". W: "Studia" t. 2.
- 19 P. H i p l e r. "Geschichte des ermländischen Diöcesanrituale". "Pastoralblatt für die Diöcese Ermland" 3:1869 s. 17-26, 41-46 /dalej cyt.: PDE/; A. K o l b e r g. "Die älteste Agende in der Diöcese Ermland". Braunsberg 1903.
- 20 "Agenda sacramentalia, ad usum Dioecesis Varmiensis accomodata". Cum adiunctis verbis et admonitionibus polonicis et germanicis". Opus cuiuslibet Dioecesis Parochis et Sacerdotibus perutile. Coloniae apud Maternum Cholinum 1574; "Agenda caeremonialia, ad usum Dioecesis Varmiensis accomodata, Opus aliarum Dioeceseon Parochis et Sacerdotibus perutile". Coloniae

apud Maternum Cholinum 1574; "Agenda caeremonialia, ad usum Dioecesis Varmiensis accomodata, Opus aliarum quoque Dioeceseon Parochis et Sacerdotibus perutile", Coloniae apud Maternum Cholinum 1578. Por. K. E s t r a i c h e r. Bibliografia polska. J 12 s. 70 /dalej cyt: Estr./.

- 21 Por. W. N o w a k. "Agenda biskupa Marcina Kromera w dzieła ujednoczenia liturgii sakramentów świętych w Polsce po Soborze Trydenckim. SW 12:1975 s. 72 n.
- 22 "Die älteste Agenda in der Diöcese Ermland". Braunsberg 1903.
- 23 "Der ermländische Bischof Martin Kromer als Schriftsteller, Staatsmann und Kirchenfürst. ZGAE 4:1869 s. 1-470.
- 24 "Geschichte" s. 17-19; PDE 4:1869 s. 25-26.
- 25 "Dzieje rytuału piotrkowskiego".
- 26 "Geneza Agendy biskupa Marcina Kromera". SW 6:1969 s. 173-209; t e n ż e. "Agenda biskupa Marcina Kromera" s. 72.
- 27 "Agenda Sacramentalia Ecclesiae Varmiensis 1616". Estr I s. 73.
- 28 "Duszpasterstwo na Warmii za rządów biskupa Krzysztofa Andrzeja Jana Szembeka /1724-40/" /mps - własność autora.
- 29 "Muttersprachliche Gesänge in der ermländischen Agende von 1733". ZGAE 40:1980 s. 7-18. Krótko o rytuałach warmińskich wspomina; J. O b ł a k. "Kult św. Wojciecha w diecezji warmińskiej". SW 3:1966 s. 39.
- 30 Skrót: ADWO.
- 31 "Constitutiones synodales Warmienses, Sambiensis, Pomesanienses, Culmenses, necnon provinciales Rigenses". Ed. F. H i p l e r. Brunsbergae 1899. Opracowania znajdują się w: PDE, ZGAE, MHV.
- 32 "Krzysztof Szembek". EKN t. 27 s. 504; Ż o c h o w s k i. "Duszpasterstwo na Warmii" s. 11.
- 33 Estr. t. 30 s.252; Ż o c h o w s k i. "Duszpasterstwo na Warmii" s. 11.
- 34 A. E i c h h o r n. "Geschichte der ermländ. Bischofswahlen. Von Domcapitular." ZGAE 2:1863 s. 95; A. R o g a l s k i. "Kościół katolicki na Warmii i Mazurach". Warszawa 1956 s. 133.
- 35 E i c h h o r n. "Geschichte der ermländ" s. 118; J. O b ł a k. "Historia diecezji warmińskiej". Olsztyn 1959 s. 121-122.
- 36 E i c h h o r n. "Geschichte der ermländ" s. 29, 30, 78-80.
- 37 Visitatio generalis ecclesiarum Archipresbyteratus Heilsberg, Guttstadt, et seeburg subjectarum peracta a. D. Bernardo Theodoro Barone de Schenk, Decado Varmiensis /B 18/. ADWO.
- 38 O b ł a k. "Historia diecezji" s. 38-39.
- 39 Archiwum Biskupie - różne rękopisy i rzadkie druki.

Continuatio Varmiensium - różne dokumenty i pisma Szembeka /H 4/.
ADWO k. 14-15; E i c h h o r n. "Geschichte der ermländ" s. 118-119.

40 Acta curiae Episcopalis Varmiensis sub Christophoro Joanne Szembek Episcopo 1724-1728 /A 27/. "Epistola Pastoralis" z 1724 r. - ADWO /umieszczony jest na początku zbioru/; Estr. t. 30 s. 252 /Estreicher podaje datę 29 mensis Decembris, co nie jest zgodne z datą umieszczoną w oryginale/.

41 Visitatio generalis /B 18/. ADWO k. 26.

42 Tamże k. 29.

43 Tamże k. 35.

44 Tamże k. 47.

45 Tamże k. 60.

46 K. S z e m b e k. Przedmowa do rytuału z 1733 r., z dnia 08. 08. 1733: "quorum pauca et lacena habentur in Ecclesiis exemplaris".

47 H i p l e r. "Geschichte" s. 41-43.

48 "Constitutiones synodales Varmienses, Sambienses, Pomesanienses, Culmenses, necnon provinciales Rigenses". Ed. F. Hipler. Brunsbergae 1899 kol 211.

49 "Pastoralis Sollicitudo et ratio Officii a Nobis exigit [...] quatenus sicut Omnes unum sumus in uno corpore, quod est Ecclesia, eta uno eodemque ritu Christi Fidelibus Sacramenta ministramus".

50 Tamże; "Constitutiones synodales" kol. 211.

51 S z e m b e k. Przedmowa do rytuału: "quatenus abhinc Cromeriano, Rudnicianso, aliisque antiquioribus Rituum libris [...] et qui multa Decretis Pontificum abrogata continent, Praesentem Sacramentorum aliarumque Ceremoniarum Ecclesiarum Librum Autoritate Nostra et Synodali Ordinatione impressum procurent, ujusque usum futuris temporibus, in omnibus Dioeceseos Varmiensis et Sambiensis Ecclesiis uniformiter et sancte conservent".

52 Acta Curiae Episcopalis Varmiensis sub Christophoro Joanne Szembek Episcopo 1724-28 /A 28/. ADWO s. 99.

53 "Constitutiones synodales" kol. 177.

54 Tamże kol. 177, 211.

55 Tamże kol. 189-206; Por. Ż o c h o w s k i. "Duszpasterstwo na Warmii" s. 55 n.

56 "Upote visibilia et palpebilia signa omnipotentiae et gratiae divinae [...] Si quis dixerit, sacramenta novae legis non fuisse omnia a Jesu Christo Domino nostro instituta, anathema sit" /Sess. 7 can. 1/ /Constitutiones synodales" kol. 189/.

57 "Nullum vero pretium vel mercedem ab iis, quibus ministratur [...] consuetudinem tamen post ministratum sacramentum libere aliquid offerendi sacerdoti pro sustentatione non tollimus" /tamże/.

- 58 "Ut priusquam infans sciat nominare patrem et matrem"
/tamże kol. 190/.
- 59 "[...] ut in ecclesia, non vero in privatis domibus citra urgentem necessitatem conferatur" /tamże/.
- 60 "[...] ut in oppidis a magistratu, in villis a aultetis et communitate probas mulieres, quae obstetricantur, parochis praesententur, a quibus instrui debent, quomodo in necessitate baptismus ministrandum est [...] sed juxta praxim aliarum dioecesium, cum primum ad ecclesiam deferri poterit, fiant ceremoniae supra illum, et tunc nomen alicuius Sancti imponatur" /tamże/.
- 61 "Hereticos pro patrinis nullatenus admitti volumus"
/tamże/.
- 62 "Peracto baptismo, per ipsos parochos, quantum fieri poterit, nomen baptizati, parentum eius ac patrinorum libro metrices inscribatur" /tamże/.
- 63 Kodeks doktrynalnych wypowiedzi Kościoła. Oprac. J. M. Szymusiak, S. Głowa. Poznań-Warszawa-Lublin 1964 rozdz. VII § 4 /dalej cyt. BF/; H i p l e r. "Constitutiones synodales kol. 190.
- 64 "Cum hocce sacramentum characterem seu signaculum in anima cuiusque christifidelis illud recipientis relinquat et gratiam conferat [...] et fidem catholicam intrepidam profitendum tribuat [...] cum clara et distincta informatione in ordine ad praeparationem" /tamże/.
- 65 "Nequaquam vero susceptum reiterandum" /tamże/.
- 66 "Enim Salvator noster ad ostensionem suae erga genus humanum charitatis in medicamentum nostrae infirmitatis, in pignus futurae beatitudinis et iugem memoriam suae pro nobis passionis instituit" /tamże kol. 191/.
- 67 "[...] ex vi terti canonis Lateranensis concilii quilibet catholicus semel in anno ad minus ad hoc sanctissimum et augustissimum accedere abligatus est" /tamże/.
- 68 "[...] intererit vero curae et zeli dd. curatorum aliorumque presbyterorum populum ad frequentandum saepius hocce sacramentum saltem maioribus festivitatis exhortari" /tamże/.
- 69 "Qui autem tempore paschali, quod in hoc dioecesi a dominica Passionis ad dominicam secundum post Pascha inclusive durat [...] in propria ipsorum parochiali ecclesia, deque manibus parochi aut vicarii eius [...] vel sacerdos extraneus licentiam ad id nostram parochiae habeat..." /tamże/.
- 70 "[...] monitosque nihilominus inobedientes prohibitionis ingressus ecclesiae atque sepulturae poena mulctent" /tamże kol. 192/.
- 71 "Matrimonio iuncti uno et altero die, si non pluribus, ante et post communionem se contineant ad invicem" /tamże/.
- 72 "Moneatur [...] fideles, ne post susceptam eucharistiam commessationibus atque denviviis indulgeant, sed refectione contenti totum diem in visitandis ecclesiis divinoque hoc beneficio recolendo impendant" /tamże/.

73 "[...] deferatur ad illos quam honorificentissime a sacerdote induto stola et superpelliceo, in vasculo decenti et velato, sub umbrella, ubi id commode diari poterit, praecedentibus ministris ecclesiae seu ministrantibus itidem superpelliceatis, cum vexillis, factibus, cereis accensis et tintinnabulo, hymnosque aut antiphonas convenientes huic sacramento canentibus, ac populo frequente, qui, ut devotus comitari assuescat, in concionibus moneatur, ubi potissimum confraternitates extant" /tamže/.

74 "Remotius vero ad oppido et villa, omisso pretioso apparatu, in capsula auro vel sericeo texta, ex collo sacerdotis cum tintinnabulo pendente [...] aundo vel equitando seu discedendo modesta deferatur" /tamže/.

75 "[...] ut mundum a sordibus sit cubiculum et profane omnis amoveantur: in mensa nitida mappa sternatur cum cereis super ea accensis et cruce posita" /tamže/.

76 "[...] ut si non possit tuto ministrari, tunc posita presbyter super mensam pixide immoretur paululum, prostratusque genibus una cum aliis qui aderunt Deum supplex oret, deinde consolato salubriter aegroto videndam, si optet, atque adorandam eidem eucharistiam exhibeat, aut saltem recessurus inclusa in vasculo benedicat. Potest autem, immo debet sacramentum hoc ministrari aegrotis, cum periculum sit, ne sine viatico decedant" /tamže/.

77 "[...] qualiter beatissima Virgo eum in incarnatione suscepit in utero, vel in cruce depositum recepit in sinu [...] utamur saltem praeparatione breviori ex Cardinali Bona [...] servando ceremonias et ritus in rubricis praescriptos" /tamže/ kol. 193/.

78 Tamže kol. 188; Por. N o w a k. "Geneza Agendy biskupa Marcina Kromera s. 185-186.

79 "[...] in festo et per cotavam Corporis Christi /et/ in festo Patroni ecclesiae, sub cuius invocatione illa erreta est. In ecclesiis autem regularium in festis Patriarcharum eorundem ordinum, tum aliorum Sanctorum sui ordinis a sancta ecclesia Romana canonizatorum, pariter in ecclesiis, ubi confraternitates sub invocatione B. V. Mariae institutae [...] quibus devotio ad passionem Domini cum concione peragitur" /tamže kol. 194-195/.

80 "Ut religiosissime, decentissime, piissime atque ordinatissime [...] processio cum sanctissimo sacramento fiat festo Corporis Christi" /tamže kol. 194/.

81 "[...] curati seu rectores ecclesiarum antedecenter cum vitricis ecclesiae atque magistratibus in oppidis et scultetis in villis pro ornamento quoquo meliori procurando conferant et sedulam operam adhibeant. Ut vero Christi fideles hoc augustum et praecelestum sacramentum eo alacrius sequantur, stipendia spiritualia Summoru Pontificum Urbani IV, Clementis V, Martini V, et Eugemii IV, largitione concessa, praesertim durante octava Corporis Christi, populo publicabunt" /tamže/.

82 "Praeter potestatem ordinis etiam ad valorem absolutio- nis potestatum iurisdictionis debet habere sacerdos, quam accipit ab episcopo ordinario in approbatione ad confessiones exci-

piendas: iuxta sacrosanctum concilium Tridentinum haec approbatio etiam per regulares ad audiendas praesertim confessiones saecularium est obtinenda, cum in dioecesim passim veniunt" /tamže kol. 195/.

83 "[...] sed debitam scientiam medendi haurire debet sacerdos a magistris et ex libris cum diligentis legendis. Incumbit enim illi scire discernere inter lepram et lepram, nosse casus reservatos papae et episcopo, censuras, obligationes restituendi" /tamže/.

84 Tamže kol. 196.

85 "Rectus ordo requirit, ut prius propriam, deinde alienam curare studeas conscientiam" /tamže/.

86 "Caveant, ne peccata audita in confessione verbo vel signo aut quovis modo directe vel indirecte extra illam prodant, sub poenis depositionis carcerisque perpetui et aliis rigorosissimus" /tamže/.

87 "Confessiones laicorum non audiendae passim in sacristiis, nisi surdorum, mutorum et infirmorum" /tamže kol. 212/.

88 "Confitentes autem sacerdotes non debent accedere ad hoc sacramentum in alba et stola, quia haec sunt signa innocentiae" /tamže kol. 196/.

89 "Sacramentum istud administrandum est in articulo mortis naturalis, dum ab intrinseco" /tamže kol. 203/.

90 "[...] non vero, si in instanti proveniat ab extrinseco, uti gladio, sclopeto etc. Ecclesia non permittit id etiam infantibus, perpetuo amentibus et qui nunquam habuerunt lucida intervalla, publicis peccatoribus, vel quasi ex professo peccantibus, uti sunt usurarii, concubinariii manifesti, meretrices, publice rebelles ecclesiae, neque quicumque sciuntur esse in peccato mortali, vel affectu illius, nisi dederint signa poenitentiae" /tamže/.

91 "[...] a cane rabido morsis, si nil aliud obsit: illi tamen ligari, vel remota turba teneri debebunt, ne vel sacramento irreverentiam, vel aliis periculum inferant" /tamže/.

92 Tamže kol. 204.

93 "Solicitudinem etiam parochorum tangit, quatenus saepius visitent infirmum" /tamže/.

94 "Quia igitur relatam habemus, aliquos sine consideratione et reflexione debita ad vocationem, assumpto habitu ecclesiastico, tonsuram distulisse petere, vel petita et obtenta, scandala et excessus perpetrasse, eandemque postea cum habitu abiecisse" /tamže kol. 196/.

95 "[...] quin prius coram nobis vel ad id deputatis nostris examen subierit et idoneus repertus fuerit, secumque testimonium magistrorum et archipresbyteri attulerit de vita et moribus" /tamže/.

96 "1/ Inclinatorum et propensio ad divinum cultum et Ecclesiae obsequium in ecclesiastico statu Deo deferendum, quam quis

in se ipso a tenerioribus annis ad maturiorem usque aetatem est expertus. 2/ An iis qualitatibus seu dotibus, quales talis status omnino requirit, sit instructus, saltem inchoative, ita ut accedente ulteriore studio et diligentia sit sufficienter perficiendus: nam neque Deus ex quovis ligno facit Mercurios. Tales autem dotes sunt ingenium capax et profectus in literis saltem mediocris, animus honesti amans et pravis, praesertim carnalibus habitibus non corruptus, cervix flexibilis, non refractaria ad obediendum. 3/ Si a tempore non modico sentiat se zelo animarum et ampliandae gloriae divinae accensum. 4/ Si praelatus ultram quem invitat et is, cui curam animae tuae commisisti, non contradicat. 5/ Si animo non reluctanti, tristi vel ex necessitate quis accedat, verum hilari iugum Domini suave apprehendit. Qui enim spiritu Dei aguntur, his pollent signis et qualitatibus" /tamże kol. 197/.

97 "Ut dispensationes coram parochis de futuro fiant, vel coram substitutis eorum, iuxta laudabilem praxim huius diocesis" /tamże kol. 204/.

98 "Ne desponsentur, nisi praemisso examine, an rudimenta fidei calleant" /tamże/.

99 "[...] sufficiat denunciari in loco, ubi volunt domicilium figere" /tamże kol. 204-205/.

100 "Quando matrimonium contrahitur inter virum qui sit de una parochia, et mulierem de alia, sufficit si contrahatur coram parochis in propria mulieris, vel coram parochis in parochia viri. Quando matrimonium contrahitur inter duos de diversis parochiis, debent in ambabus fieri denunciations" /tamże kol. 205/.

101 "[...] copulationes non fiant, nisi post tertiam denunciationem" /tamże/.

102 "Ut non permittantur cohabitare secum desponsati de futuro quovis sub pretextu vel causa disponendae rei familiaris" /tamże/.

103 "[...] quatenus curam mulierum praegnantium non negligent, plis persuasionibus, ut se a laboribus gravibus, rixis et iracundiis cohibeant [...]. Rixas quoque coniugum plebeiorum, si pastorali sua sollicitudine suavibus modis et remediis temperare non valebunt aut componere, ut a verberibus abstineant, brachium saeculare ad compescendum similes motus coniugum implorabunt" /tamże/.

104 "Ita plerumque temporalium dominorum ac magistratum mentis oculos terreni affectus atque cupiditates excaecant, ut viros et mulieres sub eorum iurisdictione degentes, maxime divites vel spem magnae haereditatis habentes minis et poenis adigant cum iis invito matrimonium contrahere, quos ipsi domini vel magistratus illis praescripserint [...]/ cuiuscunque gradus, dignitatis vel conditionis existant, sub anathematis poena, quam ipso facto incurrant, ne quovis modo directe vel indirecte subditos, suos, vel quoscunque alios cogant, quo minus libere matrimonium contrahunt" /tamże kol. 205-206/.

105 "Quemadmodum sacramentalia et ceremonialia Ecclesiae ad propulsandas artes daemonis animaeque et corporis sanitatem bene-

dictione divina tuendam instituta sunt, sic religiose iisdem utendum, nec aliter illa, quam quo et qualiter instituta sunt, adhibenda" /tamże kol. 210/.

106 "Cum autem constet nobis, Rituale ab eminentissimo olim S. R. E. Cardinali Radzieiowscio praedecessore nostro editum seu auctum, praeter alia antiquiora praedecessorum nostrorum pro hac dioecesi formata et in aliis etiam recepta, non pariratione et methodo in dioecesi hacce observari, proinde idem Rituale, ne cultus diversimodis functionibus et ministeriis ecclesiasticis interturbetur, quin immo integer et uniformis servetur ac vigeat, decernimus idem Rituale Radzieiowscianum revidendum, confrontandum et reducendum /tamże kol. 211/.

107 "[...] deputamus ullustres et admodum reverendos Gasparem Simonis, seniore[m] Crossensem, et Franciscum Herr, decanum Sambiensensem, praepositum Regionontanum, canonicos ecclesiae collegiatae Guttstadiensis" /tamże/.

108 H i p l e r. "Constitutiones synodales" kol. 211.

109 G. L ü h r. "Die Matrikel des päpstlichen Seminars zu Braunsberg 1578-1798". MHV t. 11. Braunsberg 1925 s. 109; C. W o e l k y, J. M. S a a g e. "Scriptores rerum warmiensi[um]". MHV t. 3. Braunsberg 1866 s. 264; G. L ü h r. "Die Schüler des Rösseler Gymnasium". ZGAE 15:1905 s. 587-588.

110 W o e l k y, S a a g e. "Scriptores rerum warmiensi[um]" s. 264.

111 Tamże.

112 Acta Capitularia a die 24 Martii anni 1706 ad diem 13 Julii 1716. T. 13. ADWO k. 75; A. S z o r c. "Z działalności "biskupa Załuskiego". SW 4:1967 s. 66.

113 Acta Capitularia 1731-53 ad Ecclesiam Collegiatam Guttstadiensem pertinentia. T. 4. ADWO k. 12; Presbyteriologia Varmiensis /H 295/. ADWO k. 462; L ü h r. "Die Matrikel s. 109.

114 E i c h h o r n. "Geschichte der ermland" s. 131; L ü h r. "Die Matrikel" s. 275.

115 "Presbyteriologia Varmiensis" k. 198; L ü h r. "Die Matrikel" s. 275.

116 V. R ü h r i c h. "Die Kolonisation Ermlandes". ZGAE 14:1902 s. 663.

117 F. H i p l e r. "Analecta Varmiensis. Studien zur Geschichte der ermländischen Archive und Bibliotheken". ZGAE 5:1870 s. 402.

118 "Qui pro sua erga nos fide, pietate in Ecclesiam, et uniformitatis amore".

119 "Bibliotheca Warmiensis oder Literaturgeschichte des Bisthum Ermland". MHU t. 4. Braunsberg 1872 s. 212.

120 Egzemplarz, który opisuję znajduje się w prywatnym zbiorze ks. dra W. Nowaka. Dwa egzemplarze posiada także Biblioteka Seminarium Duchownego "Hosianum" w Olsztynie, syg. Sd 662.

- 121 Estr. t. 26 s. 313-214; EKN t. 24 s. 32-33.
- 122 "Papier czerpany /ręczny, nazwany czasem holenderskim/ produkowany sposobem ręcznym". Zob. "Encyklopedia wiedzy o książce". Praca zbior. pod red. A. Birkenmajera i B. Kocowskiego. Wrocław-Warszawa-Kraków: 1971 kol. 178.
- 123 Por. S. Dahl. "Dzieje książki". Tłum. E. Garbacik, Wrocław-Warszawa-Kraków: 1965 s. 204.
- 124 Te same cytaty są umieszczone na karcie tytułowej pierwszej części "Rytuału piotrkowskiego /1631/; Por. W. Wrona. "Dzieje rytuału piotrkowskiego". "Polonia Sacra" 4:1951 s. 358; Nie ma ich w rytuale Radziejowskiego.
- 125 "Agenda Wratislaviensis". Strassburg 1499 k. 95; Abraham. "Zawarcie małżeństwa" s. 445; Nowak. "Agenda biskupa Marcina Kromera" s. 74.
- 126 S. Chodynski. "Agendy. EKN t. 3 s. 71 n.; Nowak. "Agenda biskupa Marcina Kromera" s. 74.
- 127 J. Umieński. "Historia Kościoła". T. 1. Wyd. 3. Opole: 1949 s. 436; A. Nowowiejski. "Wykład liturgii Kościoła katolickiego". T. 3. Warszawa 1902 s. 324.
- 128 Umieński. "Historia Kościoła", s. 525; Nowowiejski. "Wykład liturgii" s. 324.
- 129 B. Kumora. "Protestancka reformacja na ziemiach polskich." W: "Historia Kościoła w Polsce". Praca zbior. pod red. B. Kumora, L. Obertańskiego. T. 2. Poznań-Warszawa 1974 s. 46; Nowowiejski. "Wykład liturgii" s. 324.
- 130 "Enchiridion symbolorum et difinitiarum quae in rebus fidei et novum a conciliis oecumenicis et summis pontificibus emanarunt in auditorum usum". Ed. H. Denzinger. Wirceburgi 1854 s. 219.
- 131 "Si quis dixerit [...] aut lingua tantum vulgari Missam celebrari debere [...] A. S." /tamże s. 220/.
- 132 Chodynski. "Rytuały" s. 27; Por. Liech. "Geneza agendy lwowskiej"; Nowak. "Agenda biskupa Marcina Kromera" s. 74.
- 133 "Agenda Sacramentalia, ad usum Dioecesis Vermiensis accomodata". Cholinum 1574; Nowak. "Agenda biskupa Marcina Kromera" s. 74.
- 134 Tamże s. 74-75.
- 135 Tamże s. 75.
- 136 "Agenda seu Ritus Sacramentorum Eccleasticorum" [...] "studio et opera Reverendi D. Hieronimi Powodowij". Cracoviæ 1591; Chodynski. "Agendy" s. 75-76; Nowak. "Agenda biskupa Marcina Kromera" s. 84.
- 137 Por. "Agenda Sacramentalia Ecclesiae Varmiensis 1616."
- 138 M. Fulman. "Rytuał rzymski a piotrkowski". Kraków, Gebethner 1896 s. 62.

- 139 Tamże s. 64.
- 140 "Ritualae sacramentorum ac aliarum caeremoniarum ex decreto Synodi Provincialis Petricoviensis ad uniformem Ecclesiarum Regni Poloniae usum recens editum". Cracoviae 1631 /dalej cyt.: Rit piotr. 1631/; C h o d y Ń s k i. "Rytuały" s. 30; F u l m a n. "Rytuał rzymski a piotrkowski" s. 62.
- 141 Por. Rit piotr. 1631; "Agenda Sacramentorum ac aliarum Caeremoniarum" [...]/ Radzieliowski". Brunsbergae 1682 /dalej cyt.: Rit 1682/; H i p l e r. "Bibliotheca Warmiensis" s. 212.
- 142 Por. "Rituale sacramentorum", ac aliarum Ecclesiae ceremoniarum ex Rituali Romano jussu Pauli V [...]. Christophori Szembek". Brunsbergae 1733 /dalej cyt.: Rit 1733/; H i p l e r. "Bibliotheca Warmiensis" s. 212; H i p l e r. "Geschichte" s. 43.
- 143 Rit 1733 s. 10.
- 144 Tamże s. 14.
- 145 Tamże s. 14-15.
- 146 Tamże s. 147-148.
- 147 Tamże s. 148-149.
- 148 Tamże s. 149.
- 149 Tamże s. 153-160.
- 150 Tamże s. 160-166.
- 151 Tamże cz. 2 s. 137.
- 152 Tamże s. 139. O śpiewach w języku ludowym w rytuale biskupa Szembeka została też napisana w języku niemieckim przez A. Heinza. "Muttersprachliche Gesänge in der ermlängischen Agende von 1733". ZGAE 40:1980 s. 7-18.
- 153 "Ab Ecclesiis vero musicas eas, ubi sive organo, sive cantu lascivum aut impurum aliquid miscetur, item saeculares omnes actiones, vana atque adeo profana colloquia, deambulationes, strepitis, clamores areant: ut domus Dei, vere domus orationis esse videatur ac dici possit" /Decr. de obser. et erit. in cel. Missae/.
- 154 "Apostolicae Sedis". W: "Rituale Romanum". Romae 1614 K. A. 3.
- 155 Z. W i t. "Śpiew w liturgii na ziemiach polskich w XIX w. W: Studia" t. 3 s. 214; W. P o ź n i a k. "Pasja chorałowa w Polsce". "Nasza Przeszłość" 3:1947 s. 87 n.
- 156 W r o n a. "Dzieje rytuału piotrkwoskiego" s. 351; P o ź n i a k. "Pasja chorałowa" s. 87.
- 157 W r o n a. "Dzieje rytuału piotrkwoskiego" s. 354.
- 158 F u l m a n. "Rytuał rzymski a piotrkowski" s. 157.
- 159 G. M i z g a l s k i. "Neumy". W: "Podręczna encyklopedia muzyki kościelnej". Opr. G. Mizgalski. Poznań 1959 s. 327.
- 160 W. L e w k o w i c z. "Muzyka sakralna". T. 1. Warszawa

1961 s. 48-49.

161 G. M i z g a l s k i. "Klucze". W: "Podręczna encyklopedia" s. 245-246.

162 G. M i z g a l s k i. "Custos". W: "Podręczna encyklopedia" s. 109.

163 Jak zaznaczono we wstępie do artykułu, biskupi warmińscy nie przyjęli "Rytuału piotrkowskiego", twierdząc, że są poddani bezpośrednio Stolicy Apostolskiej. Biskup Szembek polecił wydać poprawiony rytuał Radziejowskiego, ten zaś zapewne był wzorowany na "Rytuale piotrkowskim", który znów był wzorowany na agendzie Kromera. Ostatecznie więc rytuał Szembeka opierał się na agendzie Kromera. Por. W r o m a. "Dzieje rytuału piotrkowskiego" s. 367.

164 Por. Rit 1682 s. 196-198 i Rit 1733 cz. 2. s. 159-161.

165 Por. Rit 1682 s. 423.

166 O rozwoju Pasji w Polsce pisał Poźniak /"Pasja chorałowa" s. 37-91/.

167 Rit 1733 cz. 2 s. 65-89.

168 Tamże s. 89-93.

169 Tamże s. 93-94.

170 Tamże 95-108.

171 Tamże s. 119-134.

172 Tamże s. 135-137.

173 Tamże cz. 2 s. 38-39.

174 Tamże s. 40-42.

175 Rit 1733 cz. 1 s. 96-144.

176 Rit 1733 cz. 2 s. 230-260.

177 Tamże. Dodatek.

178 "Rituale Warmiense ad normam Romani". Ratisbonae 1873.

179 "Collectio Rituum in usum cleri Dioecesis Warmiensis". Ratisbonae 1939.

;

DAS ERMLÄNDISCHE RITUAL DES BISCHOFES KRZYSZTOF ANDRZEJ JAN SZEMBEK

Z u s a m m e n f a s s u n g

Bischof Szembek, der der ermländischen Diözese vorstand, war bemüht, das religiöse Leben der Gläubigen zu beleben und zu vertiefen. Mit diesem Ziel führte er eine Generalvisitation

durch und berief danach die Diözesansynode ein /1726/. Die nächste Etappe seines seelsorgerischen Wirkens bestand in der Vereinheitlichung der Liturgie. Der Bischof beschloss, die alten Rituale /Agenden/ abzuschaffen und ein neues nach dem Muster des Römischen Rituals von 1614 einzuführen. Diese Initiative kündigte er schon auf der Diözesansynode an, wo er auch die Redaktoren bestimmte: Gasper Simonis und Franciazek Herr, Kanoniker der Kollegialkirche von Dobre Miasto.

Das Ritual besteht aus zwei Teilen, dem sakramentalen und dem zeremonialen. Der Sakramentalteil umfasst die Riten der hl. Taufe, Eucharistie, Busse, Krankensalbung und Eheschliessung, die begräbnisliturgie sowie zwei Katechesen: über die hl. Kommunion und über die Ehe. Der Zeremonialteil umfasst die Weihungen, Segnungen und Prozessionen.

In der Zeit der Akkomodation des römischen Ritus an die Riten der einzelnen Lokalkirchen wird der Prozess der Beschränkung der Muttersprache auf ein Minimum deutlich. Das geschah gemäss der Anweisung des Heiligen Stuhls, übte aber nicht immer einen günstigen Einfluss auf die Entwicklung des religiösen Lebens der Gläubigen aus. Die Redaktoren von Szembeks Ritual führten einen solchen Umfang der Volkssprache ein, wie zur aktiven Teilnahme der Gläubigen an der Liturgie nötig war. Das betrifft besonders die Sakramente der hl. Taufe und der Eheschliessung, die Riten der Öffnung /Enthüllung/ des Grabes am Ostersonntag und die Einbringung der hl. Weiheöle in der Prozession in die Kirche. Darüber hinaus umfasst das Ritual von Bischof Szembek Katechesen in lateinischer, polnischer und deutscher Sprache: "Von der Heiligkeit der Ehe, Belehrung" und "Von der Heiligkeit des Göttlichen Leibes, Belehrung".

Eine bedeutende Rolle bei der Belebung des religiösen Lebens spielt der Gesang. Bischof Szembeks Ritual berücksichtigt sowohl den liturgischen Gesang, den der Heiligen Schrift entnommene Psalmen bilden, als auch den Gesang volkstümlicher, in der Muttersprache gesungener Lieder. Die Angabe der mit Hilfe von Noten fixierten Melodie diente der Vereinheitlichung der Gesänge in den einzelnen Pfarreien.

Zum Abschluss des Artikels wird auf die wichtigsten im Ritual enthaltenen seelsorgerischen Belenhrungen hingewiesen.

■
Übersetzung: Herbert Ulrich